

DE TIAHUANACO A BOLÍVAR

UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ DEL FENOMEN POPULISTA
D'ALTA INTENSITAT A BOLÍVIA I EN ESPECIAL A VENEÇUELA

Nil Costa Jacomet
dirigit per la Dra. Núria Sala Vila

Universitat de Girona
Grau en Història

Facultat de Lletres
30 de juny de 2018

“Para quienes conciben la historia como una competencia, el atraso y la miseria de América Latina no son otra cosa que el resultado de su fracaso. Perdimos; otros ganaron.”

(Galeano, 1994: 3)

“Toda relación de «hegemonía» es necesariamente una relación pedagógica y se verifica no sólo dentro de una nación, entre las diversas fuerzas que la componen, sino en todo el campo internacional y mundial, entre complejos de civilización nacionales y continentales.”

(Gramsci, 1970: 47)

Índex

Introducció	6
1. El fenomen populista a Amèrica Llatina	8
1.2. Ernesto Laclau: <i>La razón populista</i>	11
1.3. Història del populisme a Amèrica Llatina (segles XX – XXI)	13
2. Bolívia: indigenisme, el MAS i Evo Morales	15
2.1. Eines d'anàlisi: què és el moviment indígena? Què són els pobles indígenes?	15
2.2. Consideracions demogràfiques i geogràfiques sobre Bolívia	17
2.3. L'Estat del 52: del sindicalisme camperol al ressorgiment ètnic	18
2.4. Els anys 90: de la permissivitat a la resistència davant l'embat neoliberal	21
2.5. Guanyar l'hegemonia: el Movimiento al Socialismo i Evo Morales	23
2.6. Del 2006 a l'actualitat: breus consideracions i perspectives de futur	25
3. Estudi de cas: Hugo Chávez i Veneçuela	27
3.1. Antecedents	27
3.2. La formació del moviment i els actors que el conformen	31
3.2.1. Militarisme i FFAA a Veneçuela	31
3.2.2. Base social i aliats electorals del chavisme	33
3.2.3. La minoria indígena a Veneçuela	34
3.3. Marc ideològic i teòric del moviment	37
3.3.1. El bolivarianisme	37
3.3.2. "Hacia el Socialismo del siglo XXI y el Estado Comunal"	40
3.3. Al poder: pràctica política chavista	41

3.3.1. Programes econòmics i socials	42
3.3.2. Democratització de la política: la “democràcia participativa”	44
3.4. Balanç general: els resultats de la revolució bolivariana	47
Conclusions	48
Bibliografia	50
Annex I	54

Introducció

El present treball és un estat de la qüestió entorn el fenomen populista, en el si del continent llatinoamericà. Específicament s'ha escollit el cas del chavisme veneçolà per aprofundir en les seves dinàmiques i analitzar-lo de ben a prop. La temàtica probablement no és la pròpia d'un estudi historiogràfic, si no més aviat de l'anàlisi polític. No obstant, s'ha considerat viable en tant que com a historiadors, hem de ser capaços d'enfrontar-nos al passat, però també al present més immediat. A fi de comptes, el treball és un reclam d'allò que impulsava l'incansable March Bloch a viure la història de la forma en què ell la sentia. Un historiador actiu és aquell que viu, participa i es preocupa pel present, al mateix temps que en sap fer un anàlisi encertat. La observació històrica té un caràcter actiu, no és una simple recopilació de dades, esdeveniments o reflexió estèril (Bloch, 2002).

L'objectiu bàsic del treball és triple: presentar les aproximacions interpretatives entorn el fenomen, resseguir un cas concret a partir de les tendències interpretatives donades i mostrar una metodologia de treball peculiar en el si del camp historiogràfic. Com ja s'ha deixat entreveure, a partir de la presentació de les eines d'anàlisi teòric s'aprofundeix en una manifestació concreta del fenomen. L'estat de la qüestió és doncs a dos nivells: un primer, de caràcter teòric i conceptual, que gira entorn el fenomen populista. I un segon nivell, de caràcter analític, envers una manifestació concreta del fenomen.

En quant a la temàtica de base, el fenomen populista, trobem una bibliografia molt extensa i perllongada durant les últimes dècades del segle XX i els primers anys del segle XXI. El debat és encara viu avui dia en el context acadèmic i, tanmateix, també el trobem a peu de carrer. Qui no ha utilitzat el mot "populista" en un sentit pejoratiu?

En un primer apartat, *1. El fenomen populista a Amèrica Llatina*, s'exposen les diferents tendències historiogràfiques entorn la qüestió i es fa un breu repàs de la història del fenomen al continent. Seguidament, com s'exposarà al cos del treball, per similitud estructural i contextual, es fa un breu repàs de l'experiència populista més recent a Bolívia. A l'hora d'elaborar el treball, la idea inicial era tractar només el cas veneçolà, resseguint un cas concret. No obstant, en el procés de redacció es va detectar que el cas bolivià també havia de ser tractat per necessitat. Aquest és doncs el segon apartat, *2. Bolívia: indigenisme, el MAS i Evo Morales*. En un inici també es volia fer una petita exposició entorn el cas de Rafael Correa a l'Equador, però per qüestions de capacitat i volum de treball s'ha hagut de desestimar. A

continuació es desenvolupa el cas central del treball: 3. *Estudi de cas: Hugo Chávez i Veneçuela*. Es tracta de l'apartat fonamental, on utilitzant les eines presentades entorn l'apartat primer es vol realitzar una radiografia d'aquesta conjuntura tant particular. Es presenten els antecedents i *praxi* política del moviment, tenint present en tot moment que ens trobem davant un fenomen populista. Per tal de tancar el treball, trobem les conclusions extretes del mateix i la bibliografia corresponent.

M'agradaria ressaltar com va sorgir la motivació d'afrontar el repte de tractar fonts bibliogràfiques de les característiques que requereix el treball, no pròpies a les quals estem avesats els historiadors. En un primer moment semblaria molt difícil entrar de caps a les ciències polítiques, però la nostra pròpia disciplina m'ha demostrat que ens permet fer aquests viratges acadèmics de forma notable. Vull destacar que a l'hora de realitzar ha estat un treball molt amè, constructiu i reflexiu. A nivell personal he après moltíssim, no només en quant a contingut, si no també en quant a metodologia i eines de treball. Vull destacar els ànims i energia que m'ha transmès la meva tutora, Núria Sala, en tot el recorregut, així com les indicacions rebudes a l'hora d'afrontar el treball. Així mateix, també agrair que m'encoratges a abordar el tema quan jo no n'estava del tot segur i li vaig proposar, en comptes de fer-me'n desdir. Una vegada finalitzat el treball i l'esforç, veig que ha valgut la pena i que fou la decisió encertada.

1. El fenomen populista a Amèrica Llatina

Ens trobem davant un concepte, populisme, la definició del qual és certament complicada i que, tan dins del món acadèmic com fora d'aquest no hi ha un consens establert en quant al seu ús ni en quant al propi terme. Les problemàtiques que presenta la conceptualització del terme no són poques, les quals són presentades molt resumidament a continuació.

Primerament, la vaguetat i ambigüitat del propi terme no permeten una definició acurada. En segon lloc, ens trobem davant l'obstacle que presenten grans definicions de caràcter general i abstracte com la present, fet que comporta un "estirament conceptual" i una poca concreció del mateix. Lligada a la segona problemàtica; trobem un alt nivell de generalització en el seu ús. Finalment, tot i que podríem desglossar aquests obstacles o problemàtiques i fins i tot trobar-ne més, dificulten la seva concreció prejudicis que s'han atribuït al terme des de l'ús comú o des dels mateixos acadèmics (Freidenberg, 2007: 19-21). Alguns autors han arribat a plantejar que el populisme és un quasi un sentiment i no una manifestació política, que per tant hauria de ser tractat més des de l'antropologia que no la història o les ciències polítiques (Álvarez, 1994).

El debat és present, encara avui, en el si de tots els estudis acadèmics relatius als moviments populistes. Aquest debat esdevé d'especial importància en el cas d'Amèrica Llatina, com a conseqüència de la forta presència del populisme en la seva història més recent. Pràcticament la totalitat dels autors consultats per a l'elaboració del treball intenten donar unes bases, establir un consens, en quant a la definició en qüestió. A la vegada, el populisme, en línies generals, s'ha mostrat cronològicament en tres onades diferents, que seran exposades més endavant (a diferència de la pròpia definició, aquí sí trobem un consens força extens).

1.1. Tendències interpretatives

Segons Carlos de la Torre, el populisme com a tal a Amèrica Llatina ha tingut, essencialment, dues tendències interpretatives. Tot i això, en un primer moment l'autor denotava varis usos conceptuals pel terme:

- 1) *"Formas de movilización sociopolítica en el que "masas" "atrasadas" son manipuladas por líderes "demagógicos" y "carismáticos" (Germani, 1971).*
- 2) *Movimientos sociales multclasistas con liderazgo de la clase media o alta y con base popular obrera y/o campesina (Di Tella, 1973; Ianni, 1973).*
- 3) *Una fase histórica en el desarrollo dependiente de la región o una etapa en la transición a la modernidad (Malloy, 1977; Ianni, 1975).*

- 4) *Políticas estatales redistributivas, nacionalistas e incluyentes. Estas políticas estatales populistas son contrastadas con las políticas excluyentes que benefician al capital extranjero, concentran el ingreso económico y reprimen las demandas populares (Malloy, 1987).*
- 5) *Un tipo de partido político con liderazgo de las clases media o alta, con base popular fuerte, retórica nacionalista, la presencia de un líder carismático y sin definición ideológica precisa (Angell, 1968).*
- 6) *Un discurso político que divide a la sociedad en dos campos antagónicos: el pueblo contra la oligarquía (Laclau, 1977, 1988).*
- 7) *Intentos de las naciones latinoamericanas de controlar procesos de modernización determinados desde el exterior haciendo que el Estado tome un lugar central en defensa de la identidad nacional y como promotor de la integración nacional a través del desarrollo económico (Touraine, 1989).” (De la Torre, 1994: 39-40).*

Molts d'aquests usos conceptuals ja han estat superats acadèmicament, per tant cal veure quines tendències distingeix l'autor en el moment actual. La primera tendència interpretativa entén que aquest comporta un perill per a la democràcia (entesa com a democràcia representativa, liberal) ja que deriva en règims autoritaris. La segona apunta al populisme com un moviment de trencament i democratitzador enfront unes institucions caduques i excloents (De la Torre, 2013: 6-7). Per exemple, per molts acadèmics figures com Hugo Chávez, Rafael Correa i Evo Morales, els tres líders més representants de la vessant populista radical o d'esquerres, van innovar i enfortir la democràcia, emperò per d'altres que conceben la democràcia amb un enfocament liberal i plural, constaten tot el contrari: que són governs autoritaris, ja que centren tot el poder a l'Executiu (De la Torre, 2013: 6-7). No obstant, també es fa palès cert consens que s'ajudaria d'ambdues tendències bibliogràfiques: podríem entendre el populisme com un règim híbrid entre autoritarisme i democràcia, que porta intrínseques unes característiques pròpies segons a la onada populista que l'atribuïm o classifiquem (Gratius, 2007).

Tanmateix, més enllà de definicions concretes, probablement l'interès rau en extreure les característiques mínimes i necessàries del populisme com a tal (Freidenberg, 2007), definint-lo així sobre una base segura que permeti anàlisis posteriors. Partint d'aquesta premissa, la caracterització mínima i necessària del concepte seria la que segueix: la relació directe que s'estableix entre el líder carismàtic i els seus seguidors, el caràcter personalista i paternalista, la forma d'excloure la oposició com "els altres", situar-se de forma antagònica a la institucionalitat que emana de la democràcia representativa, la defensa constant del líder per part dels seus seguidors i les xarxes clientelars (Freidenberg, 2007: 28-37). En coherència amb aquests mínims necessaris, les pautes o punts d'anàlisi clau a l'hora d'afrontar un fenomen populista queden nítidament definides. Així doncs, cal centrar-nos en el context en el qual

sorgeix un moviment o lideratge populista. També és necessari analitzar la naturalesa del lideratge; quina és la relació líder-seguidors? En conseqüència, hauríem d'inspeccionar la base social i les formes de mobilització que donen suport al líder i que conformen el moviment populista. Les estratègies discursives, així com les polítiques socioeconòmiques aplicades són també d'especial interès. Tancant el cercle, caldria preguntar-nos un cop el líder ha tancat el seu cicle polític, què és el que ve després: continuïtat o trencament? (Freidenberg, 2007: 47-49).

Aquest enfocament de Freidenberg és un enfocament "de mínims", el qual no trobaríem gaires divergències d'altres autors al respecte. En quant a la teorització al voltant de populisme i com abordar el seu anàlisi, altres autors donen classificacions diferents en quan a tendències interpretatives. Maristella Svampa les recull pràcticament totes en el seu article, les quals seran exposades a continuació. També es farà una valoració, més o menys extensa d'aquestes diverses formes d'aproximació interpretativa al fenomen en qüestió tot seguidament.

L'autora situa la recuperació del terme populisme al voltant del 2004-2005, i n'extreu tres visions diferents després d'aquesta nova onada de pensament acadèmic. Una primera lectura serien les visions condemnatòries, que insisteixen en reduir el populisme a una política macroeconòmica i pràctiques clientelistes (Svampa, 2015: 84). Podríem destacar que dins el camp acadèmic, és la lectura amb menys recorregut i argumentari, a la vegada que la menys recolzada.

Una segona visió seria la monumental obra teòrica d'Ernesto Laclau, en contraposició a la primera lectura, que tindria una gran repercussió durant els últims anys. Resumidament Laclau proposa veure el fenomen populista com una ruptura, que aglutina una sèrie de demandes populars mitjançant la lògica de l'equivalència (Svampa, 2015: 84). Aquesta interpretació serà explicada amb detall més endavant.

Una última aproximació interpretativa seria aquella que considera el populisme com una mateixa moneda amb dues cares. És a dir, es considera el populisme com un fenomen de doble caràcter: autoritari i democràtic (Svampa, 2015: 84). Segons les tendències dels autors a l'hora enfocar diferents àmbits potenciaran en aquesta lectura, un caràcter o un altre. En aquesta tercera visió trobem el gruix més gros d'autors, com per exemple Benjamin Arditi, Carlos de la Torre o Margarita López Maya, citats al llarg del treball. També cal que destacar que, en major o menor mesura, totes aquestes tendències interpretatives es recolzen en la segona interpretació d'Ernesto Laclau (Svampa, 2015: 85).

1.2. Ernesto Laclau: *La razón populista*

En el present treball, no només es pretén donar una visió àmplia del terme populisme, si no que es vol aplicar l'anàlisi polític sobre una de les seves manifestacions concretes: el chavisme a Veneçuela. Per tal de fer-ho, d'entre totes les tendències consultades i autors que han tractat el fenomen, la base teòrica serà majoritàriament presa d'Ernesto Laclau. La seva conceptualització teòrica entorn el fenomen serà exposada a continuació, així com l'evolució que desenvolupa el mateix autor al llarg dels anys. Cal puntualitzar que en cap moment es pretén presentar aquesta teorització com la més encertada o correcte, però sí que cal dir que és la que s'ha trobat més adient a les necessitats del treball i la que més rellevància ha tingut en els últims anys.

En un inici, Laclau concebia el populisme com un discurs, una forma discursiva que es presentava com antagònica a una part de la societat. A partir d'un líder carismàtic, aquells exclosos o apartats de la comunitat es sentien interpel·lats pel seu discurs. Es creava així una fractura, una frontera social entre aquells que sí podien parlar i tenien representació dins el sistema, i els que no. Aquesta distinció ja es feia palesa abans de la irrupció del moviment populista, del discurs, però aquests col·lectius marginals, tot i no formar part de la comunitat tampoc se'n diferenciaven a nivell polític. És a dir: Laclau entén, en un primer moment, el populisme com un discurs polític que produeix una divisió en el camp social entre dos blocs: el poble i la oligarquia (Laclau, 1977, 1988). Aquestes són les primeres aproximacions interpretatives de Laclau entorn del populisme. Es fa evident que, l'autor, únicament agafa una de les característiques més distintives del fenomen i la centralitza. Es tracta d'un esforç acadèmic reduccionista, que no permet major anàlisi i que dificulta la comprensió del concepte i les seves manifestacions concretes. El mateix autor en farà autocrítica posteriorment, i acabarà desenvolupant la teoria o conceptualització que segueix.

Laclau entén que havia entrat en un bucle reduccionista. Per tal de dotar l'anàlisi de major riquesa de matisos, reula en les seves premisses. Així doncs, proposa definir el populisme a partir de l'anàlisi de pràctiques polítiques i no com a moviment o ideologia. És a dir, les pràctiques polítiques no són l'expressió de la naturalesa d'aquests moviments, si no que els constitueixen (Laclau, 2006). L'anàlisi ha de partir d'unitats menors, que Laclau classifica com a

demandes¹. Aquestes demandes, particulars i aïllades unes de les altres, es satisfan o no per via institucional o administrativa. Si són satisfetes no arriben més enllà, i s'entenen dins la lògica de la diferència (Laclau, 2005: 5). En canvi, si no són satisfetes i segueixen insatisfetes al llarg d'un determinat període de temps, aquestes s'agrupen tot i les seves diferències sobre una base negativa: la seva insatisfacció. El procés pel qual una demanda particular arriba a representar una cadena equivalencial Laclau l'anomena hegemonia. Aquesta és una de les primeres condicions per l'articulació política d'un moviment populista (Laclau, 2005: 5). Aquestes demandes s'articulen ara, tot i tenir la seva identitat particular, sobre la lògica de la equivalència. S'articula així un subjecte popular, construït sobre aquesta lògica. Aquests subjectes, a la vegada, tracen discursos populars que divideixen el conjunt social en dos camps: el poder i aquells apartats del poder. Les demandes deixen de ser peticions i es converteixen en demandes combatives (Laclau, 2005: 6).

Així doncs, arribats a aquest punt, per tal que emergeixi una ruptura populista calen: creixent dicotomia dominant de l'espai social i l'articulació d'una cadena equivalencial, un significat, entre demandes no satisfetes (Laclau, 2005: 7). Però per l'autor encara cal un últim factor, que ja havia teoritzat anteriorment, la construcció discursiva d'un enemic. Aquí erigeix el líder, que introdueix la construcció del "poble" i del "poder" com a pols antagònics (Laclau, 2005: 8). Laclau arriba a la conclusió que un moviment o ideologia serà més o menys populista depenent del grau en què els seus continguts són articulats per la lògica equivalencial abans exposada (Laclau, 2005: 15).

Com ja s'ha deixat entreveure, la interpretació de Laclau és la més plausible i ben rebuda en el si dels cercles acadèmics. No obstant, aquesta no ha estat lliure de crítica. Els sectors marxistes clàssics l'han criticat aferrissadament, argumentant que Laclau prescindia de l'anàlisi classista i derivava en postulats postmodernistes. D'altra banda, alguns autors també han buscat "petites esclertes" en aquesta visió, intentant superar-les o complementant l'argumentari. Per exemple, Sebastián Barros argumentarà que el populisme és quelcom més que una cadena equivalent de demandes no satisfetes (Barros, 2009). Per l'autor, *"no es sólo una forma de representar ciertas reivindicaciones sino que está relacionado con el comienzo mismo de su*

1 Laclau fa una puntualització al respecte de la paraula "demand" molt rellevant: *"La palabra "demanda" es ambigua en el idioma inglés: por un lado, tiene el significado de petición (a request) y, por el otro, el significado más activo de imponer un reclamo (a claim) a alguien más. En otros idiomas, como el español, hay diferentes palabras para los dos significados: la palabra que corresponde a nuestro segundo significado sería reivindicación. Aunque cuando en nuestro análisis usemos el término "demanda", pondremos claramente el énfasis en el segundo significado..."* (Laclau, 2005: 4).

representación en tanto partes de la comunidad política (Panizza, 2009; Barros, 2006a). Ese comienzo de la representación tiene ciertos efectos que hacen que el populismo sea una forma específica de ruptura a través del planteamiento de un conflicto por la distribución de las partes dentro de la vida comunitaria, transformando a algunas de ellas en partes irrepresentables dentro de esa institucionalizada.” (Barros, 2009: 18).

1.3. Història del populisme a Amèrica Llatina (segles XX - XXI)

Seguint el fil que hem anat traçant a partir del propi concepte, a continuació es presenten les diferents onades o formes en què s’ha manifestat històricament el populisme, per tal d’aprofundir en la caracterització del mateix. En primer lloc s’hauria donat un populisme clàssic (anys 40-70), seguidament el *neopopulisme* dels anys 90 (els casos de Menem i Fujimori) i finalment el populisme d’esquerres (que englobaria principalment Hugo Chávez, Rafael Correa i Evo Morales).

Tal i com ja ha estat assenyalat, a diferència de la pròpia definició, trobem un consens en quant a la periodització històrica i classificació característica de les diferents experiències populistes a Amèrica Llatina. En primera instància trobem el populisme clàssic o també anomenat nacionalista, perioditzat de forma unànime entre 1940 (auge) i 1970 (declivi). Aquest primer cas seria exemplificat per Perón i el peronisme a Argentina o Getulio Vargas i l’Estado Nuovo al Brasil. Per un anàlisi detallat del populisme clàssic, les figures de Perón i Getulio Vargas i les seves polítiques veure Dabène (1999). Aquest primer tipus de populisme troba les seves bases en polítiques econòmiques redistributives (a partir de l’intervencionisme de l’Estat), el reforçament del nacionalisme entès com a sobirania nacional i la participació popular a la vida política (De la Torre, 2013: 3). El populisme s’entén aquí com una forma de democràcia oposada a la democràcia liberal i/o representativa, dividint la societat en dos pols antagònics: poble contra oligarquia. Aquesta nova forma d’entendre la democràcia passa per l’ocupació d’espais públics de forma massiva per part del poble, que legitima el lideratge populista, trencant així les regles de la democràcia liberal (De la Torre, 2013: 4). Trobem en aquest apartat el que seria el populisme característic del s. XX d’Amèrica Llatina, el qual tindrà un fort impacte i difusió arreu de la regió.

Podríem classificar en un segon apartat els populismes que emergeixen a partir dels anys 90 i el s. XXI. En el si dels anys 90, trobem una forma antagònica de manifestació populista envers

l'exposada anteriorment i la que s'imposaria anys després (populismes d'esquerres o radicals). Es tracta del *neopopulisme*, d'arrel neoliberal, el qual va aplicar una política econòmica propera al Consens de Washington (Gritus, 2007). Els principals representants d'aquesta tendència són Menem en el cas d'Argentina o Fujimori en el si de Perú. Es distingeixen de la primera (i, en conseqüència tercera) onada populista al erigir-se com la antítesis d'un nacionalisme redistributiu i inclusiu envers els sectors populars més desfavorits. Ens trobem davant una democràcia elitista que no busca la representació popular, ans el contrari: representa la oligarquia nacional (i estrangera) a la vegada que els governs són formats per tecnòcrates neoliberals (De la Torre, 2013: 5). Alguns acadèmics han arribat a considerar aquesta manifestació com no populista, o directament "antipopulista", en tant que únicament algunes estratègies discursives són compartides i les divergències en el camp socioeconòmic són gairebé totals (Vilas, 2003). *"Ni los escenarios socioeconómicos, ni su articulación en la matriz institucional del Estado, ni el tipo de relación diregentes-seguidores, ni el diseño global del régimen delegativo o supuestamente neopopulista y los intereses que él promueve, guardan una relación significativa con el populismo. Un régimen político es mucho más que un conjunto de elementos determinados susceptibles de combinaciones contingentes."* (Vilas, 2004: 147). És evident doncs que per alguns autors el terme *neopopulisme* i la seva utilització estan totalment fora de lloc, i en cap moment hauria d'estar englobat en el fenomen populista.

D'altra banda, cronològicament paral·lels als *neopopulismes*, emergeixen els populismes d'esquerres o radicals. Les seves polítiques econòmiques són clarament més properes al nacionalisme clàssic i oposades al neoliberalisme (De la Torre, 2013: 6). Com ja ha estat esmentat, els casos més representatius són el d'Hugo Chávez a Veneçuela, Evo Morales a Bolívia i Rafael Correa a Equador. Tot i les seves notables diferències, els tres casos pivoten entorn la recuperació de la sobirania nacional (retinguda per l'oligarquia) i la inclusió a la participació política dels sectors populars més desfavorits (indígenes, camperols...) (De la Torre, 2013: 7). El cas bolivià serà tractat esquemàticament en el següent apartat del treball, i en el cas de Veneçuela es farà un estudi de cas minuciós del mateix més endavant. El cas de Rafael Correa a l'Equador no ha estat tractat per falta de capacitat i volum de treball, tot i que com ja ha estat assenyalat a la introducció així es pretenia inicialment. A l'Annex I s'exposa un quadre comparatiu entre els trets distintius de l'experiència populista clàssica, el cas peronista a tall d'exemple, el cas veneçolà i els casos de Bolívia i Equador. Amb el quadre es pot

constatar el fil que uneix ambdues manifestacions cronològiques, res a veure amb el cas del *neopopulisme*.

2. Bolívia: indigenisme, el MAS i Evo Morales

El cas bolivià és d'especial interès i particularitat arrel del protagonisme indígena en la seva transformació social. Per tal de comprendre l'arribada del MAS (Movimiento al Socialismo) amb Evo Morales (indígena aymara) al capdavant cal recular fins els anys 90. En aquest apartat, s'exposaran primerament unes consideracions teòriques entorn els moviments/pobles indígenes i les eines d'anàlisi polític que s'utilitzaran. Segueixen unes consideracions demogràfiques, geogràfiques i històriques (principalment des de la Revolució de 1952) sobre Bolívia. Acabades aquestes primeres reflexions de caràcter introductori, s'entra directament als anys 90, en el context de les grans mobilitzacions indígenes en defensa del cultiu de la fulla de coca. Finalment, es segueix la pista del moviment durant l'ofensiva neoliberal dels mateixos anys, acabant amb la victòria contra-hegemònica del MAS el 2005.

2.1. Eines d'anàlisi: què és el moviment indígena? Què són els pobles indígenes?

Per comprendre el recorregut indígena i la seva implicació en la democratització de Bolívia, cal presentar certes eines d'anàlisi polític. Aquest punt és d'especial importància un cop les mobilitzacions indígenes s'erigeixen com a actor polític cabdal en la transformació social del país, és a dir, a partir dels anys 90. En aquest espai temporal apareixen a Amèrica Llatina formacions polítiques la base de les quals és indígena, i la seva "bandera" l'autoproclamació social indígena (per exemple, l'EZLN a Mèxic i el mateix MAS a Bolívia). Es postulen així en la reclamació de drets i llibertats, situant-se a l'esquerra de l'espectre polític. No obstant, el que aquí ens interessa és saber quins són els trets característics per tal de postular-se com a poble indígena. Segons el professor Salvador Martí i Puig, aquests trets són: ser pobre, *camperol*, utilitzar llengües no oficials, no participar de la formació educativa oficial i ser considerat "salvatge" o "primitiu". És precisament en aquesta despòtica definició a partir de la qual s'articulen, de nou, els moviments indígenes a partir dels anys 90, amb la voluntat de redefinir-la. El tret de sortida el podem situar el 1992 amb la "celebració" del cinquè centenari de la conquesta, la qual els mateixos grups indígenes ja rebatejaren com a "500 anys de resistència", donant lloc a diferents actes no oficials en aquesta línia reivindicativa arreu d'Amèrica Llatina.

L'enfocament escollit per l'anàlisi d'aquest context és la utilització de la perspectiva teòrica coneguda com Estructura d'Oportunitats Polítiques (EOP) combinada amb una profunditat històrica. L'EOP, treballada des de la sociologia i les ciències polítiques, fou plantejada per Tarrow (1997). Resumidament, es tracta d'un estudi dels moviments socials basant en el que Tarrow anomena EOP, és a dir, el context que els fa possibles (Rodríguez, 2010). En el nostre cas, els moviments indígenes, cal tenir en compte tres vectors que ajuden a la seva expansió i configuració: una suma d'aliats favorable, unes institucions democràtiques i el *worldtime* ("esperit del temps"). El punt de sortida és la situació d'injustícia en la que es troben aquestes comunitats, però no és una condició suficient (Martí, 2014). Pel que fa al primer vector cal retrocedir una mica en el temps: veiem com a l'altura dels anys 60-80 apareixen aliats (o ajudants) dels moviments indígenes. Aquests serien les ordres catòliques (inspirades per la *Teología de la Liberación*: l'Església ha de prioritzar l'ajut als pobres per sobre del manteniment de l'estatu quo, conclusió sorgida del Concili Vaticà II), els antropòlegs i els ecologistes (normalment organitzats en ONG's). Aquests tres actors socials es desplacen als espais indígenes i traslladen recursos a les seves poblacions: formació (en el sentit més ampli del terme), tecnologia, arts... A la vegada, mitjançant la nova realitat d'organismes internacionals, plasmats en la ONU, aconsegueixen el Conveni 169/89: reconeixement dels pobles indígenes a partir de OIT (Organització Internacional del Treball). En quant al segon vector, les institucions, als anys 80 es desenvolupen uns processos de democratització a Amèrica Llatina amb la conseqüent ampliació del ventall de drets i llibertats. És doncs un context favorable per a l'aparició d'un "constitucionalisme multicultural". El tercer i últim vector, *worldtime*, el podríem contemplar com una sèrie de mimetismes entre els països de la regió a l'hora d'ampliar drets i llibertats durant la dècada dels 80. L'Equador és el primer en fer aquesta expansió, seguidament Mèxic viu un procés similar, també Guatemala... entre d'altres. La descentralització (promoguda per organismes multilaterals com el CEPAL) propícia a la vegada l'aparició de les primeres alcaldies indígenes.

Donats aquests tres vectors, la caiguda del mur de Berlín l'any 1989 i el conseqüent col·lapse de la URSS, l'esquerra i les guerrilles llatinoamericanes queden en estat de xoc: orfes de referent teòric i polític. És justament en aquest punt on l'esquerra es recolza i "s'apropia" de la bandera indígena per tal de continuar la seva lluita, tant en el marc teòric com pràctic (fet que comporta un altre aliat favorable als pobles indígenes). Tot aquest marc anteriorment dibuixat explicaria l'auge, expansió i èxit polític dels moviments indígenes durant la dècada dels 90 i dels 2000 (Martí, 2014).

No obstant, podem situar el 2010 com el tancament d'aquesta EOP: moment en què l'estatu quo percep una amenaça real per part dels moviments indígenes. És així com durant l'última dècada Amèrica Llatina està travessant una ofensiva neoliberal en tota la regió. A partir de l'11-S i la conseqüent llei antiterrorista s'endureixen les lleis en contra de la mobilització social (un dels pilars d'aquests moviments indígenes (Martí i Bastidas, 2012). A la vegada, veiem com s'afavoreix altre cop les exportacions de matèria prima des de governs tant de dretes com d'esquerres (el *boom* de les *commodities*). Per un anàlisi més detallat sobre el *boom de les commodities* veure Svampa (2013). Des dels governs d'esquerres l'objectiu d'aquestes exportacions són l'aplicació de polítiques socials, però suposen un trencament amb els aliats indígenes ja que operen dins els seus territoris. Assistim també a l'auge d'una nova dreta a la regió, la qual s'erigeix en contra de tot allò que no s'enquadri dins el neoliberalisme, escudant-se en la defensa de la civilització. És doncs, en aquest marc teòric i aquesta perspectiva *etic* des d'on s'abordarà el recorregut indígena bolivià.

2.2. Consideracions demogràfiques i geogràfiques sobre Bolívia

La idea de les "dues Bolíviès" té profunds fonaments empírics. Una primera, occident andí, es caracteritza per contenir la majoria de la població nacional (60%), de la qual la seva major part s'identifica amb els pobles indígenes/originaris. Els departaments andins són La Paz (majoria indígena aymara), Oruro (majoria indígena quítxua), Chuquisaca (majoria indígena quítxua), Cochabamba i Potosí. La seva població també és coneguda com els *collas*. La segona Bolívia (o "Media Luna", per la seva forma geogràfica) comprendria Tarija (majoria indígena *chapaco*) i els tres departaments orientals de terres baixes (on la seva població és també anomenada *cambas*): Santa Cruz, Beni i Pando. Tot i abastar dos terços del territori nacional, la seva població és del 40% i no s'identifica majoritàriament amb els pobles originaris, trobem la població indígena dispersa en grups molt menors (Albó, 2008: 22). Xavier Albó (2008: 92) apunta a una dicotomia exemplificada en tres perspectives: la geogràfica-ecològica, la socioeconòmica i la ètnica. A l'actualitat, la perspectiva socioeconòmica s'explica en tant que a la regió occidental hi trobem població, en línies generals, empobrida. A diferència de la "Media Luna", que hi trobem la oligarquia més rica en control de gran part de la població. Així doncs, la pròpia distribució demogràfica en el territori bolivià presenta ja una gran dicotomia, la qual caldrà tenir en compte durant tot el recorregut per comprendre les dinàmiques socials i

polítiques presentades, així com les diferents manifestacions (en certs moments, antagòniques) que presenten les dues regions.

2.3. L'Estat del 52: del sindicalisme camperol al ressorgiment ètnic

Per tal de comprendre la profunditat històrica dels moviments indígenes de la regió cal recordar certes particularitats d'èpoques passades. Bolívia s'alliberà de l'ocupació espanyola l'any 1825, formant-se com a República independent, de caràcter liberal. Fossin els governs o de dinàmiques progressistes o conservadores, la burgesia terratinent volia apoderar-se de les terres indígenes de propietat comunal. Aquest fet, que s'accentua a partir de 1860, implica una constant de rebel·lions indígenes que es perllongaran fins a mitjans del segle XX. No obstant, també desemboca en el primer pas per a la creació de xarxes de solidaritat i cooperació indígenes, embrionàries dels moviments emancipadors que culminaran amb el MAS. La derrota de la Guerra del Chaco (1932-35) provocà una forta crisi d'identitat nacional, posant en marxa un procés de reformulació del mateix país que culminaria amb la Revolució Nacional de 1952 (Albó, 2008: 27). Convergiran en aquest procés els moviments de resistència indígena (celebrant el seu primer Congrés Indigenal l'any 1945) i les forces polítiques que anhelaven un canvi (forces que es concretarien en el Movimiento Nacionalista Revolucionario). El 1951 el MNR guanya les eleccions i provoca una reacció de les forces conservadores, passant el poder a l'Exèrcit, la qual cosa desembocarà amb la Revolució del 52 després de molts enfrontaments.

La Revolució del 52 i l'Estat resultant de la mateixa són de cabdal importància. Es posa en marxa una transformació social, inspirada i equiparable amb la Revolució de 1917 a Mèxic. L'Estat resultant serà perllongat fins el 1985, amb diferents conflictes o aliances entre l'MNR, l'Exèrcit i la població. La voluntat estatal era la inclusió d'aquells sectors socials marginats, tant territorialment com econòmicament. Per portar-ho a terme es va desenvolupar un capitalisme d'Estat, com a principal instrument de sustent econòmic, començant per la nacionalització de les mines, el petroli... (Albó, 2008: 28). És d'especial interès la Reforma Agrària, promulgada el 2 d'agost de 1953. Aquesta reforma fou poc controlada pel govern, des d'un bon inici, la iniciativa estava marcada per la base camperola. Es conformen els primers sindicats camperols a les *haciendas*, com per exemple la CNTCB (Confederación Nacional de Trabajadores

Campeños de Bolívia). Les comunitats originàries i els *ayllus*² adoptaran aquest model organitzatiu sindical de base. La profunditat de la revolució agrària es pot resoldre com el “fi” de la Bolívia excloent, on ara ja trobem la població rural (organitzada en sindicats camperols) inclosa en els afers polítics estatals, en una cooperació fluida amb el MNR. Les comunitats indígenes, en certa mesura, renuncien al seu caràcter ètnic per esdevenir camperols, entenent que aquesta és una forma d'alliberar-se (Albó, 2008: 32). Als anys 60 comencen a sorgir les primeres problemàtiques greus, un cop el moviment camperol es queda ja sense objectiu de lluita en tant que ja han aconseguit les terres, i esdevé encara més dependent de l'Estat i l'MNR (Albó, 2008:32). René Barrientos, antic militar clau per l'MNR, arriba al poder per mitjà d'un cop d'Estat. Desplegarà una política conciliadora amb la base camperola, s'hi anomena el PMC (Pacto Militar-Campeño) com a forma de pal·liar el malestar indígena. Barrientos i els següents règims militars mantindran una política similar, de la mà d'una continuació en matèria econòmica de capitalisme d'Estat, fins el 1982. Al progressiu abandonament de la voluntat democràtica inclusiva d'aquests governs s'hi sumaran dues problemàtiques més. La primera, l'aplicació inversa de la Reforma Agrària a la regió oriental, on es donaven terres a gent propera del regim per l'especulació (acaparament de latifundis) en comptes de lliurar-les a les bases camperoles³. La segona fou el *boom* de la cocaïna a finals dels 70, que generà xarxes de narcotràfic on en sortien criminalitzats i perjudicats econòmicament els productors originaris de la fulla de coca, especialment a la Cochabamba (Albó, 2008: 35). Aquest auge del narcotràfic portarà un clima de tensió i confrontació social, que es catalitzarà en migracions de població majoritàriament indígena a la zona del Chapare.

Els indígenes acceptaren en certa mesura la condició de camperol, renunciant als seus orígens ètnics, per tal de lliurar-se de la pobresa. Aquesta concepció va començar a esfondrar-se els anys 60, quan començaria un ressorgiment ètnic especialment a la Bolívia occidental, ressorgiment al qual s'incorporarien més tard els indígenes minoritaris de les terres baixes. Els primers promotors de la revisió ètnica provenien de les comunitats originàries on havia nascut Tupaj Katari, heroi indígena del s. XVIII (Albó: 2008, 36). Així doncs, s'anomenaren kataristes. En un context de règims militars de dretes, començaren a carregar discursivament en contra

2 Forma de comunitat familiar andina a l'Amèrica precolombina amb descendència comuna (real o suposada) que treballa de forma col·lectiva un territori de propietat comunal.

3 Aquests latifundis no produiran en interès del mercat interior, ans el contrari: es dedicaran a la producció agrària externa, satisfent el mercat internacional i exportador. D'aquesta forma suposaran un detriment enorme en l'economia nacional boliviana.

del PMC. Però també de forma pràctica, en tant que entraven dins les organitzacions sindicals camperoles (per exemple, la abans esmentada CNTCB) amb una ideologia de caràcter ètnic. Tot i les primeres derrotes que comportaren a uns anys d'impàs, el katarisme es va reorganitzar a mitjans anys setanta. Les protestes i rebel·lions indígenes en contra del PMC eren sufocades mitjançant l'Exèrcit, fet que donà més legitimitat al reclam ètnic que proposaven els kataristes. El detriment intern de la COB (Central Obrera Boliviana, organització heretada de l'Estat del 52) va propiciar l'aparició de noves formes d'organització on el katarisme va aconseguir l'hegemonia. Així fou amb la CSUTCB (Confederación Sindical Única de Trabajadores Campesinos de Bolívia), l'any 1979. L'any següent es constituïria la dins la CSUTCB la seva branca femenina "las Bartolinas", i ambdues organitzacions es guanyarien el respecte dins la COB. El mateix any 1979, la CSUTCB presentaria la seva tesis política, on s'emfatitzarien ja diferents identitats "campesinos aymaras, quechuas, campes..." i proposarien una recuperació de la "memòria llarga": recuperar la llibertat perduda el 1492 (Albó, 2008: 38-39). El 1983, durant el II Congrés de la CSUTCB, ja es plantejaria obertament la necessitat de recuperar la democràcia inclusiva de les diferents nacions ètniques que conformen Bolívia.

Aquestes dinàmiques pioneres generades a la part andina i occidental del país acabaren arribant a la "Media Luna". L'any 1982 es crea la CIDOB (Confederación Indígena del Oriente Boliviano), amb l'objectiu d'estimular la organització i coordinació de tots els pobles indígenes de les terres baixes (Albó, 2008: 41). La CSUTCB katarista i la CIDOB a les terres baixes es consoliden durant els primers anys de democràcia (1982-85), després de tot un seguit de règims militars. L'any 1990 confluïren en una gran "Marcha por el Territorio y la Dignidad" sobre La Paz, consolidant encara més el moviment indígena. Dos anys després, en motiu dels 500 anys de la ocupació, es desplegaren marxes que confluïren a les principals ciutats arrel del país, demostrant altra vegada la seva força. En aquest inici prematur de la democràcia boliviana, el president Víctor Paz Estenssoro va sentenciar definitivament l'Estat del 52 a cop de decret (Decreto 21060). Començava així una nova era de globalització neoliberal per Bolívia, agenda que seguirien els subsegüents governs fins ben entrat el s. XXI.

2.4. Els anys 90: de la permissivitat a la resistència davant l'embat neoliberal

Una de les primeres conseqüències de les noves polítiques neoliberals, aplicades a partir del Consens de Washington⁴, fou la davallada de la força política de la avantguarda obrera (principalment centrada en la mineria), i en conseqüència, la COB. L'any 1993, un antic dirigent katarista i indígena aymara, Víctor Hugo Cárdenas, arribarà a la vicepresidència del govern formant una aliança amb el MNR. El mateix donarà els primers passos per facilitar la posterior creació de la CONAMAQ (Coordinadora Nacional de Markas y Ayllus del Quallasuyu) (Albó, 2008: 47). S'estableixen així dues dinàmiques a partir de les reformes portades a terme entre 1993-1997: l'aplicació de polítiques neoliberals i petites concessions als pobles indígenes. Entre els anys assenyalats, es consoliden les noves polítiques econòmiques, a la vegada que l'Estat intenta donar una cara més social i de respecte ètnic.

Pel que fa als moviments indígenes, trobem dues lleis cabdals en la seva influència. La primera fou la llei de Participación Popular (1994), demanda molt vella de les organitzacions de base. Es descentralitzava aquesta forma encara més el país, atorgant la gestió territorial a les OTB (Organizacions Territoriales de Base) que suposaven la transformació jurídica de sindicats camperols, barris urbans, comunitats indígenes... constituint també "comitès de vigilància" en quant a la gestió municipal (Albó, 2008: 49). En un principi aquesta llei es percebé de forma molt recelosa per part de les organitzacions de base, que l'aglutinaven al paquet de mesures neoliberals, però amb el temps van entendre la seva importància. Es constituïa així una eina importantíssima per la organització popular. L'altra llei d'especial rellevància per a les bases indígenes fou la *Ley INRA* (Ley del Instituto Nacional de Reforma Agraria), aprovada l'any 1996. Certes comunitats indígenes valoraven negativament la seva aplicació, així que aquesta fou molt tensa en un context de marxades indígenes i moltes negociacions. Finalment, segons Xavier Albó (2008: 53) la llei finalment aprovada pot considerar-se com un empat, on tothom va obtenir quelcom però cap quedà satisfet. En aquesta es reconeixen terres ja pròpiament com "territoris indígenes" i també a petits propietaris, però deixava oberta la possibilitat a l'especulació en tant que obria les terres al lliure mercat. Cal tenir en compte també, que

4 Terme encunyat el 1989 per l'economista John Williamson. Es tracta de 10 fórmules específiques per els països en vies de desenvolupament afectats per la crisi, que desenvoluparen institucions com el FMI (Fons Monetari Internacional), el Banc Mundial i el Departament del Tresor dels Estats Units. Aquestes fórmules abastaven polítiques que incentivaven la liberalització econòmica, la reducció de l'Estat... entre d'altres mesures de caràcter neoliberal.

l'aplicació de la llei com a tal va recaure al president Bánzer el 1997, antic dictador militar dels anys 70, amb profunds vincles amb l'oligarquia terratinent de la "Media "Luna".

Durant el mateix any, de la reorganització local dels sindicats camperols i el suport de les institucions, es constitueix la CONAMAQ. Aquesta nova organització teixirà llaços amb la CIDOB de les terres baixes (tot i tenir un discurs més provocador), emmarcant-se les dues dins el concepte del "indio permitido" (Albó, 2008: 56), és a dir; en estreta cooperació amb l'Estat. D'altra banda, contrasten amb la ja esmentada CSUTCB, vessant que no col·laborava amb l'Estat i entraria dins la conceptualització de l'indi molest, "el indio alzado" (Albó, 2008: 57).

Aquesta última línia política serà la que s'acabarà imposant a finals dels anys 90. El punt d'inflexió recau en la controvèrsia amb l'Estat entorn el cultiu de la fulla de coca. L'auge de la cocaïna (1979-1985) comportarà una "guerra de drogues", amb forta influència i presència dels Estats Units en el conflicte. Les fulles de coca acabaven en mans de narcotraficants, i l'Estat bolivià dirigia la seva criminalització en contra dels petits productors, de base rural i andina, majoritàriament migrats quechua. En un context de confrontació arrel d'una forta pressió dels Estats Units i del govern (1989-2001), la controvèrsia s'acabarà estenen a altres organitzacions i sectors, arribant a qüestionar i transformar tot l'Estat (Albó, 2008: 58-59). Degut a l'elevat grau de conflictivitat (diversos episodis de morts entre l'Exèrcit/Polícia i els *cocaleros*) el moviment *cocalero* agafà molta rellevància i influència arreu del país, arribant fins a la CSUTCB. És en aquest context on s'erigeix la figura d'Evo Morales, com a líder del moviment *cocalero*, concentrant el conflicte a la zona del Chapare. Per tal de comprendre en profunditat al conflicte *cocalero* entorn el Chapare i l'auge de la figura d'Evo Morales veure Viola (2001). Es constitueix així una lluita que reivindica l'indígena i la seva cultura, entenent que aquesta té una dimensió on la fulla de coca s'ha utilitzat històricament per les diferents comunitats. La transformació d'aquesta resistència i moviment de base en un instrument polític amb ambició transformadora es consolida el 1997, quan sota la direcció d'Evo Morales la recent constituïda "Asamblea por la Soberanía de los Pueblos " obté quatre diputats a les eleccions generals (entre ells, Evo Morales) (Albó, 2008: 62). Arrel de certa conflictivitat interna, es constitueix el MAS (Movimiento al Socialismo), encarant ja les pròximes eleccions.

2.5. Guanyar l'hegemonia: el Movimiento al Socialismo i Evo Morales

El punt de trencament amb les polítiques neoliberals es pot situar l'any 2000, en el context d'una gran revolta popular de caràcter transversal a Cochabamba, el conflicte conegut com la "Guerra del agua". L'objectiu del Banc Mundial (1999) era la privatització de l'aigua municipal de Cochabamba, amb el vist i plau del govern d'Hugo Banzer. Les protestes i mobilització popular foren tant potents entre el gener i l'abril del següent any que el govern bolivià es va veure obligat a cancel·lar el projecte. En el mateix moment, trobem la CSTUCB, representant l'indígena combatiu, amb greus pugnes internes i dues directives oposades durant el 2000-2001, una representada per Evo Morales i Felipe Quispe i l'altra per Alejo Véliz. La lluita per l'hegemonia dins la CSTUCB, i per extensió, el MAS, és total durant aquests primers anys de segle. No obstant, el gener del 2002 es posa fi a aquestes lluites internes dins el moviment indígena. El nou objectiu és com arribar a tenir una major incidència indígena camperola dins l'Estat, com aconseguir l'hegemonia. El principal detonant d'aquesta unió és extern: la nova carrega contra el moviment *cocalero* promoguda pel govern, el parlament i les pressions dels Estats Units, carrega que es consolida en el Decreto 26415⁵. A la vegada, es responsabilitza a Evo Morales dels aldarulls ocorreguts a Cochabamba. (Albó, 2008: 68). El descontent general cada vegada és més ampli, i catalitza en el MAS i Evo Morales en contra dels partits tradicionals. En un context de greu conflicte social, Evo Morales es presenta i guanya les presidencials del MAS, a la vegada que s'inicien la "Marcha por la Asamblea Constituyente".

A les eleccions del 30 de juny de 2002, el MAS es queda a tocar de la victòria. Guanya Goni (MNR 22,5%), seguit d'Evo Morales (MAS 20,94%), Mandred Reyes Villa (NFR 20,91%), MIR (16,3%) i Felipe Quispe (MIP, Movimiento Indígena Pachakuti, 6,1%). Finalment l'MNR forma govern amb Goni al capdavant, formant una dèbil aliança amb el MIR. Aquesta debilitat executiva es fa palesa des de ben aviat, el 2003, durant el "febrero negro" en reacció a un impost sobre el salari. En aquest context es produeixen conflictes i aldarulls entre la policia i l'exèrcit, cremes de seus del govern espontànies... etc (Albó, 2008: 73). El president Goni ha d'acabar fugint del país, arrel de la sobredimensionada repressió desplegada, i la presidència acaba en mans de Carlos Mesa (2003-2005). Aquest govern transitori, tot i adoptar polítiques més moderades i de consens, acaba també caient per un conflicte popular. En aquest cas ens

5 Aquest decret, promogut de forma secreta pel govern, arribava a prohibir i sancionar l'assecat i comercialització de la fulla de coca del Chapare en els mercats interns de Bolívia.

trobem a la ciutat de El Alto⁶, coneguda com a “Guerra del Gas”, on les organitzacions de base s'aixequen en defensa dels recursos de la terra. La polarització de l'espai social és cada vegada més accentuada, la qual cosa fa impossible una gestió de caràcter mig com la plantejada per Mesa (Albó, 2008: 80).

En aquest punt, ens trobem en el que Gramsci cataloga com “empat catastròfic” de les dues agendes socials: la d'octubre (2003), liderada pel MAS i sectors populars, que es constatava en la lluita del gas i l'Assemblea Constituent. I l'agenda de juny (2004), liderada per l'elit oriental, que es sintetitzava en el reclam per l'autonomia departamental (Albó, 2008: 81). A les eleccions del 2005 es trenca finalment l'empat, a favor de la primera agenda. Evo Morales i el MAS guanyen per un 53,7% dels vots. Segueixen PODEMOS (un reciclatge de l'ADN, MIR i altres partits petits) amb un 28,6%, UN (8,8%) i MNR (2,2%). El MIP, l'alternativa al MAS també de caràcter indígena, es queda sense representació parlamentària al 2,2%. La davallada del MIP, en contrast a l'ascens del MAS, es deu primordialment a la dicotomia de l'espai presentada entre continuació o innovació (PODEMOS o MAS), en un context on el MIP presentava certes possibilitats d'obtenir la victòria. A més a més, dins el MAS aymaras, quehucas, camperols, no indígenes i també sectors de la classe mitja urbana es sentien còmodes. En contrast amb el MIP, que s'havia tancat amb el tema aymara (Albó, 2008: 82).

Des d'un bon inici es constitueix un govern prou sòlid i estable, molt hàbil en les relacions internacionals. Destaca la vicepresidència d'Álvaro García Linera i les problemàtiques a la cartera d'Hidrocarburs. En tant que el govern del MAS, específicament Evo Morales, manté un contacte constant i fluid amb els moviments de base és durament criticat per la oposició. S'estableix una nova relació amb l'Exèrcit. El 2006 es realitza el canvi de l'Alto Mando saltant-se dues promocions d'oficials, això es tradueix en lleialtat per Evo Morales, a la vegada que es fan passos per la democratització del cos (per exemple, amb l'entrada d'indígenes a l'escola d'oficials), “reconciliant-se” amb la societat (Albó, 2008: 90). En el simbolisme del govern i el mateix Evo Morales es recuperen antics herois com Tupaj Katari. S'apliquen en el terreny econòmic mesures de caràcter social, a la vegada que s'incentiven empreses de caràcter

6 La ciutat de El Alto és d'especial particularitat, ja que està situada a l'altiplà, formant part de l'àrea metropolitana de la Paz, unida a aquesta ciutat. La ciutat la conforma una base social generalment pobre, indígena i migrant d'altres departaments de Bolívia com Oruro, Potosí, Cochabamba, Chuquisaca o la Paz. Es dona una tensió entre aquesta realitat i el centre urbà de la Paz, de classe mitjana benestant i d'ètnica blanca, que històricament han observat atemorits la ocupació del seu territori per part de les bases socials pobres de l'altiplà. Amb les successives polítiques del MAS dels últims anys aquest conflicte s'ha anat atenuant de forma gradual.

nacional/estatal. En aquest punt segueix la tensió entra l'occident andí (marcat per l'anteriorment esmentada agenda d'octubre, 2003) i la "Media Luna", marcada per l'agenda de juny (2004). El poder, hegemonia, Policia i Exèrcit estan, des del 2006, en el pol occidental andí (recordem, pobre i originari) (Albó, 2008: 93). És en aquest primer govern del MAS i Evo Morales (2006-2009) on consolidarà la seva hegemonia, la qual no s'aconseguirà a cost zero. Per tal de fer-ho, el moviment i el mateix Evo Morales hauran d'entrar en contradiccions de primer ordre i diversos conflictes dins les seves bases. No obstant, aquestes es superaran de forma prou àgil, erigint-se d'aquesta forma el MAS com el poder hegemònic bolivià (Errejón, 2011).

2.6. Del 2006 a l'actualitat: breus consideracions i perspectives de futur

L'Assemblea Constituent posada en marxa el 2006, paral·lelament a la presa de poder d'Evo Morales, acabarà desembocant finalment el 2009 en la Constitución del Estado Plurinacional, vigent actualment (Albó, 2015: 2). Aquesta seria la fita més important del govern del MAS en el seu primer període. En línies generals des del 2006 a l'actualitat, Bolívia ha complert amb escriure les seves expectatives internacionals així com la voluntat d'aconseguir una millor igualtat cultural, social i de gènere (Albó, 2015: 2). En el camp econòmic, destaca una òptima estabilitat financera de la mà d'una gran diversificació econòmica (encara que el sector terciari o serveis constitueix al voltant del 50%) . Tot i això, no s'ha canviat radicalment la realitat productiva del país, depenent encara de la indústria externa per moltes qüestions. El detriment més punitiu de la gestió del MAS i Evo Morales del 2006 ençà el trobem en matèria judicial (Albó, 2015: 2). S'ha reduït la pobresa de forma esperançadora, no obstant entorn un 40% de la població segueix sent pobre. S'ha eradicat l'analfabetisme i augmentat les taxes d'escolarització i formació (Albó, 2015: 3).

Evo Morales i el MAS tornarien a guanyar a les eleccions del 2009 i del 2014, posant èmfasi en una nova reestructuració judicial, el desenvolupament de la salut, la lluita constant contra la pobresa i en favor del desenvolupament econòmic nacional i els "grans projectes" estatals. En aquest últim punt, s'ha donat un exemple paradigmàtic de conflicte intern al voltant del MAS i Evo Morales. El projecte d'una gran carretera que travessés el TIPNIS (Territorio Indígena y Parque Nacional Isiboro-Secure), ha topat amb la resistència dels indígenes del territori. El projecte fou paralitzat el 2012 en conseqüència de l'exitosa VIII marxa indígena (Albó, 2015:

10). Així mateix, ha sacsejat internament el MAS, trencant els seus moviments socials interns. El conflicte del TIPNIS confrontaria les branques conegudes com “trillizas”: la CSUTCB, las “Bartolinas” i els “colonizadores” o “interculturales”, que serien les branques més antigues i consideren el MAS com el seu instrument polític. D'altra banda, trobem les “mellizas”, CIDOB i CONAMAQ, menys antigues i que s'aliaren amb el MAS en conseqüència de la Constitució del Estado Plurinacional (Albó, 2015: 18). Arrel del conflicte del TIPNIS, aquesta última branca trencaria amb el MAS, esquerdant-se així l'hegemonia aconseguida anteriorment i distanciant Evo Morales dels moviments socials indígenes. D'aquí en sorgirien pugnes per el control de les “mellizas”, les quals el MAS vol recuperar (Albó, 2015: 19).

De cares al futur, caldrà veure com es resol la tensió dialèctica entre la necessitat de tenir un Estat fort i l'obertura cap a l'Estat plurinacional, amb majors nivells de participació, gestió i autonomia (Albó, 2015: 23). A la vegada, és condició *sine qua non* mantenir un MAS hegemònic i unit per continuar amb el projecte social engegat des de la base. Cal veure si el MAS i el propi Evo Morales poden lidiar amb mantenir un Estat fort i segur, de cares a l'exterior i en matèria econòmica, a la vegada que es reconcilien amb els seus orígens i la seva base, que demana cada vegada més el promès Estat plurinacional (Constitució del Estado Plurinacional del 2009). Així mateix, caldria veure quina ha estat la incidència real del projecte bolivià en la construcció d'un subjecte contra-hegemònic i la seva capacitat d'integració dels altres moviments llatinoamericans contra-hegemònics (Iglesias, 2007), més d'una dècada després del cicle mobilitzador bolivià (2004-2005).

3. Estudi de cas: Hugo Chávez i Veneçuela

Una vegada exposades les consideracions mínimes necessàries entorn el fenomen populista i vista una manifestació del mateix (l'experiència de Bolívia), coetània al cas veneçolà, començaria aquí la part central del treball. L'apartat inicia amb una breu contextualització històrica que parteix principalment dels anys 80, on trobem els antecedents més immediats a l'aparició del moviment chavista. Tot seguit, resseguint preceptes els preceptes d'anàlisi de Freidenberg (2007) exposats a l'inici, es construeix un croquis dels actors que conformen el moviment, així com la seva base social. A continuació s'exposa el bolivarianisme i la seva evolució: marc ideològic del moviment chavista que, com veurem, segueix les pautes d'ambigüitat i vaguetat teòrica que caracteritzen aquests moviments populistes. Després es constata el contingut de la *praxi* política chavista, una vegada el moviment arriba al poder. Per finalitzar l'apartat trobem un balanç de resultats, que vol posar en perspectiva tota la informació que s'ha anat aportant i analitzant al llarg de l'episodi.

3.1. Antecedents

La segona meitat del s. XX veneçolà contrasta amb les altres societats llatinoamericanes, que caigueren en les conegudes dictadures militars dels anys 60, 70 i 80. Varis països llatinoamericans, especialment els del *cono sur*⁷, recuperarien una democràcia de caràcter restringit a l'alçada dels anys 80 i 90 (Maya, 2004: 3). A partir de les experiències traumàtiques de les dictadures militars, l'esquerra política es va conformar, aprenent a valorar la democràcia representativa (allò que antigament titllaven amb menyspreu de "democràcia burgesa"). Al mateix temps, entre la societat, en especial les capes populars, s'havia generat una sensació de desconfiança envers l'Estat (a causa de la recent experiència repressiva). Resultaven així, societats més propenses a la liberalització econòmica i a reduir el paper estatal en benefici de l'àmbit privat, entomant les reformes neoliberals que vindrien en els subsegüents governs (Maya, 2004: 4).

Aquests canvis polítics viscuts al llarg de la regió foren desenvolupats d'una forma molt diferent a Veneçuela. En cap cas es va produir el col·lapse de la democràcia representativa

7 Terme que engloba l'àrea sud d'Amèrica Llatina, incloent Argentina, Xile i Uruguai. Precisament aquest tres països foren els que patiren dictadures militars altament repressives: Argentina (1976-83), Xile (1973-90) i Uruguai (1973-85).

davant un cop d'Estat militar. A Veneçuela es succeí un deteriorament de la democràcia representativa i els seus partits hegemònics, incapaços de fer front a la crisi del deute dels anys 80⁸ a la vegada que aplicaven, en contra de la voluntat popular, les receptes neoliberals que arribaven a partir del Consens de Washington (Maya, 2004: 4). El Consens de Washington implicava un paquet de mesures polítiques neoliberals (com reduir el paper estatal, les despeses públiques, les subvencions al consum, menors despeses socials en educació i salut... entre d'altres) dictades per organismes multilaterals (en especial, el Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial) a canvi de refinançar el deute.

A partir de la caiguda de la dictadura de Marcos Pérez, el 1958, Veneçuela entrà en una etapa de democràcia pactada de caràcter bipartidista. Dos partits, el socialdemòcrata AD (Acción Democràtica) i el social-cristià COPEI (Comité de Organización Política Electoral Independiente) compartiren el poder fins el seu esfondrament (Azzellini, 2007: 1). El famós Pacto de Punto Fijo, firmat abans de les eleccions del 1958, exclouïa el PCV (Partido Comunista de Venezuela) i en ratificava la seva il·legalització. AD, COPEI i URD (Unión Republicana Democrática) pactaren a les seves esquenes una democràcia representativa controlada, amb els EEUU com a aliat inqüestionable (Azzellini, 2007: 1). El PCV i una petita escissió d'AD conformaren el MIR (Movimiento de Izquierda Revolucionaria), com a organització armada emulant altres experiències de la regió. Tot i els intents coordinats del MIR amb sectors de l'exèrcit no conformes amb el règim (1960 i 1962), les insurreccions armades veneçolanes fracassaren (Azzellini, 2007: 2). Es confirmaven d'aquesta forma com a únics canals de les demandes socials i garants de la democràcia l'AD i la COPEI.

Malgrat l'època de bonança dels 70, derivada de la crisi del petroli a partir de 1973 (beneficiant Veneçuela com a país exportador del mateix), als 80 començaria una davallada econòmica i un desgast polític sense possibilitat de reversió. Arribats a finals dels 80's la situació de les capes més desfavorides de la societat és dramàtica, l'alimentació comença a ser un problema derivat de l'especulació amb els aliments i la manca dels mateixos (Azzellini, 2007: 2). El punt d'inflexió que marcaria l'inici del canvi, per molts analistes i la mateixa població del país, el trobem el 27 de febrer del 1989 en una rebel·lió popular a Caracas (posteriorment estesa a totes les ciutats veneçolanes), coneguda com el *Caracazo*. Per més informació sobre el

8 Crisi financera que es va començar a desenvolupar a principis dels anys 80 (a alguns països, un xic abans) en els països llatinoamericans quan aquests arribaren al punt que el seu deute extern era molt major al seu poder adquisitiu i no foren capaços de fer front als pagaments del deute.

Caracazo veure López (2003) i Honorio (2008). Entre les causes de l'aixecament trobem el ja mencionat esgotament del sistema polític i escàndols de corrupció. A la vegada, el mateix any, el president Carlos Andrés Pérez⁹, havia començat a alinear la seva política econòmica amb les recomanacions del FMI, implementant un programa econòmic d'austeritat i un augment dels preus del transport, fets que desencadenaria la protesta. La repressió de l'aixecament per part de l'Exèrcit fou brutal, causant, segons diverses fonts, entre 3.000 i 10.000 morts (Azzellini, 2007:2).

El rebuig de la societat veneçolana als fets ocorreguts durant *El Caracazo* s'estengueren també als mateixos militars (especialment entre els rangs mitjans). Es succeïren doncs dos intents d'aixecaments cívic-militars entre febrer i novembre de 1992. Els oficials joves, entre ells Hugo Chávez, liderarien l'aixecament fracassat organitzats en el MBR-200 (Movimiento Bolivariano Revolucionario – 200). En vistes del fracàs dels aixecaments, Chávez assumiria la culpa i responsabilitat del cop, impulsant per contra la seva popularitat entre la societat veneçolana que exigia un canvi. Durant els anys 90 seguirien les protestes, en molts casos de caràcter violent, fins que Chávez guanya les eleccions el 1998 al front d'una àmplia coalició electoral (Azzellini, 2007:3), el Polo Patriótico. L'aliança aglutinava el seu partit de tendència cívic-militar, creat el 1997, MVR (Movimiento V República) i d'altres com, per exemple, Movimiento al Socialismo o el PCV.

La primera campanya electoral de Chávez fou marcada per la proposta de portar a terme una Assemblea Constituent, que convocaria el 1999. En aquesta primera etapa la política econòmica seria de caràcter moderat, sense reformes profundes (Ellner, 2006: 76). En contrast, en aquesta primera etapa es consolidaria el concepte de “democràcia participativa”, la qual significava la participació directe del poble en la presa de decisions estatals. La mateixa Constitució de la República Bolivariana de Venezuela sorgida de l'Assemblea Constituent (1999) incitaria a l'Estat a facilitar el desenvolupament d'aquestes noves formes organitzatives. El primer intent de desenvolupar i implementar la democràcia participativa no fou gens fructífer per Chávez; la participació en els *Círculos Bolivarianos*¹⁰ fou molt baixa i aquests no estaven estructuralment preparats per desenvolupar el concepte de “democràcia participativa”.

9 Andrés Pérez havia estat president de Veneçuela entre el 1974-79, com a candidat d'Acció Democràtica (AD), impulsant polítiques exportadores de petroli. El seu segon mandat, també per AD, 1989-93, va estar marcat per escàndols de corrupció que culminaren amb la seva destitució per un delictes de malversació de fons públics i condemnat per la justícia.

El que es podria considerar com la segona etapa de la seva presidència comença el 2001 amb el famós paquet de 49 lleis especials, ideades per revertir les tendències neoliberals dels anys 90 (Ellner, 2006: 77). Aquesta etapa seria marcadament anti-neoliberal, radicalitzant ara sí el seu enfoc econòmic. Algunes de les lleis més transcendents d'aquest paquet foren la Ley de Hidrocarburos o la Ley de Tierras¹¹. El final d'aquesta segona etapa el marcaria l'efímer cop d'Estat d'abril de 2002.

El principal nucli empresarial del país, Fedecámaras, i la Confederación Nacional Venezolana (CTV) convocaren una vaga general indefinida (Ellner, 2003: 13). A causa d'un tiroteig entre vaguistes i les forces de l'ordre, Chávez va haver de dimitir, agafant el relleu presidencial Pedro Carmona (president de Fedecámaras). Carmona va suspendre de forma immediata les institucions democràtiques i les lleis amb contingut popular i/o nacionalista (Ellner, 2003: 13). El dia següent, una part de les FFAA unida als chavistes va prendre el control de les instal·lacions militars del país, obligant a Carmona a renunciar (Ellner, 2003: 13).

Chávez seria restituit, i començaria aquí la seva tercera etapa presidencial. En aquest punt Chávez no només va seguir aplicant polítiques anti-neoliberals, també es declarà com a anti-imperialista, enfocant la política internacional de forma contra hegemònica als EEUU¹². Aquesta etapa estaria caracteritzada per programes socials innovadors i l'aparició de noves estructures d'autoorganització que desafiaven les estructures estatals existents. A partir de 2005, començaria la definició i construcció teòrica del "Socialismo del siglo XXI" (Ellner, 2006: 78).

10 Organitzacions de base de caràcter chavista amb gran poder mobilitzador que foren clau per la defensa de la revolució bolivariana entre 2001 i 2004. Per més informació veure pàg. 45 de l'apartat 3.3.2. *Democratització de la política: la "democràcia participativa"* del treball.

11 Ambdues lleis foren de caràcter radical i molt polèmiques per la seva profunditat transformadora. La *Ley de Hidrocarburos* s'allunyava dels preceptes neoliberals, reafirmant la propietat estatal dels jaciments i afavorint el capital nacional en detriment del capital extern. La *Ley de Tierras* pretenia eliminar els latifundis i repartir 10.000 hectàrees de terra considerades improductives pel govern entre els camperols.

12 En matèria de política internacional es desenvoluparien conceptes com el món pluripolar, al·ludint a unes relacions cordials amb tots els països del món i a la intenció de descentralitzar la figura dels EEUU en matèria de geopolítica internacional. A la vegada, impulsant i fomentant la cooperació amb els països llatinoamericans del sud mitjançant organismes multilaterals (com el CEPAL), de forma equilibrada i igualitària.

3.2. La formació del moviment i els actors que el conformen

En el present apartat es vol fer un diagnòstic del moviment chavista, és a dir, saber quins sectors i/o actors socials del país en formen part i en quina mesura. Per tal de comprendre les dinàmiques del moviment és indispensable saber com està format i per què. En major o menor mesura, aquestes peces internes projecten el rumb polític del fenomen chavista. Així doncs, s'exposarà a continuació una panoràmica de les influències més capitals dins el moviment. Per començar, les FFAA i el militarisme veneçolà, que acabarien desembocant en un pilar central del moviment chavista. Seguidament, la base social del moviment i els aliats electorals d'Hugo Chávez. I per concloure l'apartat, el particular cas de la comunitat indígena veneçolana.

3.2.1. Militarisme i FFAA a Veneçuela

El militarisme juga un paper fonamental en la Veneçuela dels segles XX i XXI i, en conseqüència, en el desenvolupament del moviment chavista. Aquest fet podria semblar una paradoxa a simple vista, en tant que com s'ha esmentat amb anterioritat Veneçuela s'escapa de les dinàmiques dictatorials militars de la regió els anys 60, 70 i 80, no ho és. El militarisme veneçolà sempre ha estat una realitat *de fons*, tal i com es demostrarà seguidament.

Veneçuela és hereva d'una històrica tensió militar des dels inicis de la República de Bolívar. Tensió que s'accentuarà el s. XX, mostrant ja el caràcter participatiu (o intrusiu) de les FFAA en la construcció de la nació quan es dona la transició al poder civil el 1935 de la mà d'un militar (Langue i Irwin, 2004: 549). Un cop consolidada la democràcia representativa bipartidista a partir de 1958 la tensió militar seguirà actuant *de fons* tot i no manifestar-se en primer pla, invisibilitzada per la suposada pugna o disputa mediàtica entre AD i COPEI (Langue i Irwin, 2004: 552). La repressió dels 60 a les guerrilles augmentarà aquesta tensió amb el control civil representatiu sorgit del 58, el qual fracassarà estrepitosament a la dècada dels noranta. La voluntat d'un sector militar disposat a irrompre en l'escena política es començà manifestar el 1980, amb la creació de l'Ejército Revolucionario Bolivariano de la mà d'Hugo Chávez, el qual esdevindria l'MBR-200 el 1989. Són les primeres manifestacions del que es convertiria en el partit cívico-militar MVR l'any 1996 i el moviment chavista (Langue i Irwin, 2004: 552).

Aquests primers moviments militars clandestins es manifestarien en els cops de 1992, cops fracassats, ara bé, posant de manifest les debilitats d'aquest control civil i posant al primer pla de la política veneçolana la influència militar (Langue i Irwin, 2004: 553). Els intents de l'estatu

quo d'estabilitzar la democràcia post 1992 esdevingueren frustrats, i portaren a un militar sollevat al poder a les eleccions 1998: Hugo Chávez. El rol que jugaren el militars a partir de la seva presidència és d'especial rellevància, en tant que obtingueren un gran nombre de carteres en el govern i que la seva postura es tenia molt en compte. A la vegada, en el si de la crisi d'abril de 2002, foren aquests sectors militars intervencionistes (tot i les diferents posicions entre les FFAA envers el cop) que s'aliaren amb els chavistes per tal de retornar a Chávez al poder (Langue i Irwin, 2004: 557).

El paper de les FFAA a Amèrica Llatina ha estat, si més no, problemàtic, durant tot el segle XX. Els pocs recursos dels governs civils per combatre els problemes interns com el terrorisme o el narcotràfic (Alda, 2008: 1) i la debilitat institucional de la regió han forçat a aquests governs a recórrer als militars per realitzar una tasca que no és la seva (la protecció externa de la sobirania nacional). Això ha suposat que les FFAA tinguin un paper protagonista en la presa de decisions d'àmbit nacional i una ingerència clau en els diferents governs civils que s'han anat succeint, participació que pot esdevenir negativa (en general) o "positiva". L'onada democratitzadora introduïda pels populismes del s. XXI (Veneçuela, Nicaragua, Equador i Bolívia) no semblaria haver estat prou intensa per capgirar aquesta relació amb les Forces Armades, que segueixen conservant importants quotes de poder (Alda, 2008: 4). En els casos de Morales i Chávez, especialment el segon, es dóna una nova relació "positiva" entre la població i allò militar. S'erigeixen ara com aliats, mitjançant el líder/moviment, que conformen la unitat cívica-militar. Aquesta relació pretén portar a terme el procés revolucionari, a la vegada que la reciprocitat implica que els militars participin activament del desenvolupament nacional (Alda, 2008: 5).

La unitat cívica-militar comporta que les FFAA es dediquin a l'educació, la pobresa, l'assistència social, l'activitat econòmica... entre d'altres, treballant conjuntament amb el poble i l'administració civil (Alda, 2008: 9). En el cas veneçolà aquesta unió s'institucionalitza des d'un bon inici, quan es redacta a la Constitució de 1999 un article que demana un paper "actiu" de les FFAA en el desenvolupament del país, així com en el projecte Bolívar 2000, pla cívica-militar que pretén cobrir les necessitats socials més urgents (Alda, 2008: 9). També s'han encomanat les "missions" relatives a la salut, educació, habitatge... a les FFAA, insistint en aquesta reciprocitat poble-exèrcit per tal de portar a terme el procés de transformació revolucionari (Alda, 2008: 10).

En paraules de Sonia Alda, *“Los militares, al fin y al cabo, son vistos por la ciudadanía como la única autoridad que les ayuda”* (Alda, 2008: 12). Per mitjà d'aquesta implicació social amb el poble, les FFAA consoliden la seva autonomia i poder dins el país. No obstant, també es fa explícit des del govern que aquestes deixen de ser cossos repressors enfront la mobilització popular (Alda, 2008: 13). Aquest enfoc fou motivat per l'escalada repressiva de les FFAA dels anys noranta, a la vegada que tanca el cicle de reciprocitat poble-exèrcit. En definitiva, els governs populistes no han minvat l'actuació de les forces armades ni han castigat el seu passat repressor. S'ha augmentat el seu protagonisme i poder a nivell nacional, però de forma que no entrin en conflicte amb la ciutadania del país, intentant que col·laborin i s'ajudin entre ambdós actors socials, poble i exèrcit (Alda, 2008: 14-15).

3.2.2. Base social i aliats electorals del chavisme

Un dels aspectes claus d'un moviment populista, com és el chavisme, és veure quina és la seva base social de suport. Com veurem, no es tracta d'una classe social marcada i homogènia (la paradigmàtica “classe obrera”), si no que trobem un conglomerat molt divers de capes socials, majoritàriament aquelles capes més empobrides i marginals de la societat. És gràcies a aquesta base social que el moviment chavista ha superat els seus moments més difícils, és gràcies a la seva presència al carrer i la mobilització electoral que Chávez va poder desenvolupar el seu projecte. En el si de l'electoralisme, cal destacar el joc d'aliances que ha caracteritzat el chavisme, intentant sempre sumar en comptes de restar per tal de deixar fora de possibilitats a l'oposició, generalment molt menys organitzada i unida.

En el si de la coalició liderada pel MVR que portà Chávez a la presidència el 1998 (“Polo Patriótico”) cal destacar la importància d'actors polítics de l'esquerra radical que consolidaren la candidatura i la creació del mateix MVR (Freidenberg, 2007: 184). Entre aquests partits aliats d'esquerres trobem el Movimiento al Socialismo (MAS), el PCV, Patria Para Todos (PTT) i Movimiento Electoral del Pueblo (MEP). Algun dels seus dirigents com Luis Miquilena o José Vicente Rangel foren cabdals a l'hora de construir l'hegemonia chavista (Freidenberg, 2007: 185). A la vegada, també conformaren aquesta primera coalició dirigents civils de dretes i militars de caràcter conservador com Alfredo Peña i Francio Viscontí (Freidenberg, 2007: 185). Ens trobem doncs davant una gran heterogeneïtat del moviment en un principi, que s'anirà atenuat amb el temps en tant que el paper actiu d'aquests partits aliats anirà disminuint. El

paper del MVR tampoc seria de caràcter autònom; sempre actuaria sota la vigilància d'Hugo Chávez i l'antic nucli dur provinent del MBR-200 (Freidenberg, 2007: 185). Aquest procés de centralització partidista culminaria al 2007 amb la creació del "Partido-Estado" PSUV (Partido Socialista Unificado de Venezuela), centralització que aniria en consonància amb el projecte de "Socialismo del siglo XXI" desenvolupat el mateix any, eliminant l'autonomia de les diferents parts conformants de la coalició (Freidenberg, 2007: 185).

La base social chavista estaria conformada en un inici per treballadors, treballadors informals, camperols i alguns fragments de la petita empresa i classe mitjana empobrida (molt decebuts amb la situació econòmica i política del país). Aquests últims grups anirien acostant-se progressivament a la oposició a mesura que es radicalitzaria la revolució. La classe obrera organitzada seria difícilment integrable a aquesta base social, almenys en un principi, en tant que no trobem un moviment sindical chavista capaç de desafiar l'hegemonia de la CTV (Confederación Trabajadores de Venezuela) (Freidenberg, 2007: 185). Els sectors socials que més interpelats es sentirien pel chavisme i pel discurs d'Hugo Chávez serien aquells que no pertanyen a cap estructura organitzativa, i que es vinculen directament amb el lideratge mitjançant la televisió o la ràdio. Aquests sectors socials serien els actors més marginals i empobrits de la societat, que dipositarien en Chávez totes les seves esperances (Freidenberg, 2007: 185).

La complexitat interna del moviment chavista explica moltes de les seves contradiccions que es poden percebre des de fora. És evident que no hi ha un conglomerat fort, econòmicament similar i format políticament que s'erigiria com a punta de llança del moviment. Ans el contrari: la diversitat dels diferents actors socials que el conformen mostra la transversalitat de les demandes del mateix moviment. Això també explicaria la importància del lideratge de Chávez en detriment de l'autoorganització i democratització de base.

3.2.3. La minoria indígena a Veneçuela

L'indigenisme a Veneçuela segueix unes dinàmiques molt diferenciades del cas bolivià, exposat amb anterioritat. En primer lloc, cal tenir en compte que la població indígena veneçolana conforma només un 2,2% del total. Els tres departaments on hi trobem més població indígena són de caràcter fronterer: Amazonas (50,6%), Delta Amacuro (23,9%) i Zulia (10, 2%) (Allais, 2004: 10). Segons el cens nacional de 2001, la població indígena a Veneçuela és de 534.816, els

quals es comptabilitzaren mitjançant l'empadronament (i per tant, donant cobertura nacional a la població indígena) en el marc d'un operatiu especial part del XIII Censo de Población y Vivienda (Allais, 2004: 2). D'aquí ja se'n pot extreure una primera consideració, que es desenvoluparà a continuació: la Revolució Bolivariana adopta una actitud de protecció i integració en relació a la minoria indígena del país.

La Constitució de la República Bolivariana de Veneçuela (CRBV) de 1999 inclou una referència al caràcter multi ètnic i pluricultural de l'Estat veneçolà, motivada pel reconeixement dels pobles indígenes (Angosto, 2008: 10). Així com el bolivarianisme ha estat el pilar del corpus imaginari del moviment chavista per la seva construcció hegemònica, també l'indigenisme (o el bolivarianisme recolzat en l'indigenisme) ha jugat un paper essencial (Angosto, 2008: 13). El mateix Hugo Chávez, durant la seva campanya presidencial del 1998 anunciava:

“Considerando cabalmente que estamos en deuda histórica con el más de medio millón de indígenas, agrupados en las 28 etnias del país, hago público, nacional e internacionalmente, el compromiso de saldar tan delicado débito desde la Presidencia de la República, a la cual llegaré por la decisión del conglomerado venezolano en las elecciones de 6 de diciembre de 1998” (Angosto, 2008: 13).

Tanmateix, la CBRV interpel·la a l'Estat a garantir la representació dels pobles indígenes a l'Assemblea Nacional, en qualitat de tres diputats, segons contempla l'article 125. Com ja havia estat assenyalat amb anterioritat, el bolivarianisme no és un corpus teòric definit, tancat, si no que és flexible i capaç d'aglutinar diferents influències i demandes, aglutinant-les. El concepte d'indigenisme ha anat agafant cada vegada més força en el corpus bolivarià (Angosto, 2008: 14). S'ha completat doncs un viratge cap a la indigenització del moviment chavista, adoptant topònims indígenes en els mateixos organismes estatals (Angosto, 2008: 16). De la mateixa forma que la CBRV contempla i evoca un passat indígena en paral·lel a la figura històrica de Simón Bolívar, els mateixos moviments indígenes utilitzen reiteradament aquestes evocacions en declaracions o manifestos (Angosto, 2008: 17-18). Un dels punts d'inflexió en el moviment indígena veneçolà és la plataforma nacional en representació a les organitzacions regionals, Consejo Nacional Indio de Venezuela (CONIVE), creada el 1989. Aquesta plataforma es consolidaria integrant-se de forma gradual a l'engranatge estatal; fins al punt de ser l'òrgan oficial de elecció i coordinació de la representació indígena a l'Assemblea Nacional (Angosto, 2008: 19). Aquesta voluntat d'enfortir l'autoorganització indígena des del govern i integrar-la progressivament a l'Estat canviaria a partir del 2007, amb la creació del MINPI, Ministerio del

Poder Popular de los Pueblos Indígenas¹³. Tot i això, cal senyalar que els indígenes han seguit de costat, integrant-se cada vegada més, en el projecte bolivarià (Angosto, 2008: 21).

L'assimilació per part dels indígenes de la revolució bolivariana va encara més enllà. Una vegada agafat el rumb del "Socialismo del siglo XXI", adapten el seu discurs que havien tingut fins el 2005 (revolucionari amb la reivindicació de la identitat indígena), per transformar-lo en un discurs socialista compatible amb l'indigenisme (Angosto, 2008: 21). Amb l'arribada al poder de Chávez les organitzacions indígenes s'erigiren com un actor de recolzament fonamental al projecte bolivarià, així com el seu discurs. Amb la introducció del "Socialismo del siglo XXI" aquesta voluntat no minvà, ans al contrari: s'intensifica (Angosto, 2008: 22). El moviment indígena a Veneçuela ha estat integrat a l'Estat mitjançant la seva incorporació efectiva als òrgans institucionals i al discurs, no només amb pràctiques de reconeixement. Tot i ésser un actor minoritari, ha estat efectivament incorporat al moviment bolivarià i a les seves expressions més properes a l'indigenisme, com per exemple els *consejos comunales* (Angosto, 2008: 26).

Tot i aquestes dinàmiques de reconeixement i incorporació positiva a la revolució bolivariana, hi ha algunes incògnites que no queden clares. Una primera és la inevitable tensió entre un Estat nacional fort i expressions populars de base. Realment els *consejos comunales* s'adapten a les formes organitzatives indígenes? I, d'altra banda, com es pot conjugar un model d'economia "socialista" amb formes econòmiques d'autosubsistència (tant presents en les bases indígenes)? (Angosto, 2008: 27). Malgrat aquestes possibles problemàtiques, cal valorar de forma efectiva la relació establerta entre el moviment revolucionari d'Hugo Chávez i la població indígena veneçolana, la qual ha estat recíprocament positiva.

Queda clara la complexitat interna del moviment chavista, a la vegada que la seva capacitat d'aglutinar i sumar en la seva lluita. Queda també constatat el seu caràcter populista, en tant que és capaç d'aglutinar les demandes diverses de grups socials molt diferents entre si (Laclau, 2005 i 2006). És precisament aquesta habilitat d'interpel·lar el descontent popular envers l'antiga democràcia representativa de la segona meitat de segle XX que permet arribar a Hugo Chávez a la presidència. Tot i la voluntat centralitzadora de l'Estat bolivarià, aquest també

13 Una de les tasques més rellevants del MINPI és la conducció de la *Misión Guacaipuro*, impulsada el 2003, que busca la restauració dels títol territorials i drets humans de les comunitats indígenes del país. El nom de la missió fa al·lusió al cap indígena Guacaipuro, líder de la resistència indígena enfront la colonització espanyola a Veneçuela.

promourà, com veurem més endavant, mecanismes d'inclusió social i participació democràtica. És en aquests programes socials i la voluntat democratitzadora de l'Estat on es tanca el cercle de reciprocitat entre aquest i les bases socials que donen suport al chavisme.

3.3. Marc ideològic i teòric del moviment

Una de les crítiques més dures que s'han realitzat al moviment chavista ha estat la seva ambigüitat ideològica. Aquesta "ambigüitat" cal comprendre-la en el context d'Amèrica Llatina, a la vegada que cal tenir en ment que estem davant una manifestació populista: és a dir, una forma d'aglutinar demandes de grups socials de diferents formes de pensament. En el present apartat es tractarà el pilar imaginari i teòric central del moviment: el bolivarianisme, així com totes les influències que el regeixen i acaben conformant el marc teòric chavista. A la vegada, es farà un anàlisi de a transició d'aquesta concepció (en cap moment abandonada) cap a una concepció ideològica més marxista, el "Socialismo del siglo XXI" i la voluntat de construir un Estat comunal. No obstant, cal tenir en compte que el barreig d'influències del moviment, i en conseqüència, l'ambigüitat ideològica del mateix i la centralitat del bolivarianisme segueixen al llarg de tota l'experiència.

3.3.1. El bolivarianisme

S'ha debatut àmpliament entorn el marc ideològic que recolza el chavisme i ha quedat constatat que el projecte bolivarià de Chávez no està recolzat a nivell teòric per una ideologia ferma i dogmàtica, com podria ser el marxisme. D'aquí en sorgeixen les grans confusions i contradiccions que es poden donar a l'hora d'abordar l'anàlisi però també dins el mateix moviment. No obstant, el pilar del bolivarianisme seria el "*árbol de las tres raíces*"¹⁴, com a símbol dels valors bolivarians i els seus fonaments (Azzellini, 2007: 3). A la vegada, cal senyalar que el bolivarianisme de principis dels 2000 ha evolucionat amb el temps, convertint-se en el "Socialismo del s. XXI", des de que el 2002 es radicalitza la revolució bolivariana (Langue, 2017:

14 Terme utilitzat per primera vegada el 1982 dins l'esfera del cercle militar que formaria l'MBR-200, que ja apuntaria a la unió cívic-militar que es conceptualitzaria més endavant. El *árbol de las tres raíces* simbolitza Simón Bolívar (1783-1830), Simón Rodríguez (1769-1854) i Ezequiel Zamora (1817-1860). Bolívar representa la lluita per la independència i sobirania nacional. Rodríguez, mestre de Bolívar, representa les formes d'organització social pròpies i la importància de la formació. El tercer, Zamora, la lluita camperola per una societat més justa i democràtica.

358). Durant el mandat d'Hugo Chávez (1999-2013) el bolivarianisme s'ha conceptualitzat com un conjunt d'influències i lectures diverses que anirien des del marxisme a l'indigenisme (Langue, 2017: 358). No es concep el bolivarianisme com una ideologia clàssica, en perspectiva marxista. Tot i això, segons Frédérique Langue, la gradual radicalització de la revolució, avançant cap al "Socialismo del s. XXI", llimarà aquest corpus teòric dispers i divers, acostant-se al socialisme de forma més clara (tot i que diferenciant-se en tot moment del "socialisme real" del s. XX).

El culte a la figura de Simón Bolívar és originari de la Revolució d'Independència de Veneçuela (1810-1821), tot i que de forma ben diferent a la utilització que li donarà el bolivarianisme. L'utilitzaven els mandataris *criollos*¹⁵ per tal de presentar una història oficialista nacional, coneguda com "historiografia patria", vinculada al culte heroic de la figura (Langue, 2017: 360). Aquest culte es repensaria i radicalitzaria amb l'arribada de Chávez al poder (1999), donant peu a una "guerra de memòries" on la versió chavista s'acabaria imposant (Langue, 2017: 359). El mateix Chávez es presentaria a si mateix com el Bolívar del segle XX i XXI, *el Libertador*, amb una retòrica anti-imperialista contra els Estats Units que recordaria a la Guerra d'Independència enfront l'imperi espanyol al s. XIX (Langue, 2017: 361). El procés de radicalització de la revolució bolivariana creixent a partir del 2002, abans esmentat, culminaria el 2008 amb la creació del Partido Socialista Unificado de Venezuela (PSUV), assentant les bases per un model estatal de caràcter més autoritari i creant la dicotomia social entorn la revolució: a favor o en contra (Langue, 2017: 361). A partir d'aquest moment s'incorpora a Chávez com un dels alliberadors del continent llatinoamericà per part de la propaganda i història oficial (Langue, 2017: 361).

La dimensió militar juga un paper fonamental en la conceptualització del bolivarianisme. Referents teòrics d'esquerres a Veneçuela com Heinz Dieterich¹⁶, posen al mateix nivell bolivarianisme i chavisme, per ells són sinònims. La base d'aquesta proposta teòrica sobre el bolivarianisme és la "fusió poble-exèrcit" en un bloc que defensi els interessos nacionals i populars davant la ingerència imperialista i els projectes neoliberalis (Langue, 2017: 367).

15 Terme aplicat a aquella massa poblacional nascuda en continent americà però amb orígenes europeus, diferenciats així dels indígenes nadius.

16 Nascut el 1943, és un analista alemany-mexicà, compromès amb les esquerres revolucionàries del continent amb una postura crítica molt radical. Fou assessor del govern bolivarià del president Chávez i també teoritzà extensament al voltant del concepte de "Socialismo del siglo XXI".

Aquest bloc unitari és conseqüentment liderat pel Bolívar del s. XXI, Hugo Chávez, fent al·lusions al passat revolucionari de Simón Bolívar. Per tal de presentar aquest passat per part de la història oficial (anti-imperialista i bolivariana), en contraposició a la “història patria” (desvirtuada, a ulls del chavisme), s’ha recorregut al simbolisme i a la creació de certes institucions propulsors. Per exemple, el 12 d’octubre, dia del “descobriment d’Amèrica”, es converteix en el dia de “la Resistència indígena” mitjançant un decret firmat el 2002 per Chávez (Langue, 2017: 369). Un dels elements claus per la presentació d’aquesta nova història oficial és el Centro Nacional de Historia, creat el 2007, on el protagonista és la “història insurgent”, en detriment de la “historia patria” (Langue, 2017: 370). L’abans citada dicotomia social establerta entre “el bé” (la revolució bolivariana) i “el mal” (Estats Units i la oposició interna) mitjançant el discurs queda apuntalada per aquest nou relat del passat, així com el seu lligam amb l’esperit guerrer de Bolívar (Langue, 2017: 372).

El bolivarianisme és doncs la columna vertebral del chavisme a nivell ideològic. S’utilitza com a imaginari unificador, fent referències a la figura de l’heroi i a la divina, connectant així religiositat política i religiositat cultural popular (Freidenberg, 2007: 187). Com es pot veure en el següent fragment d’un discurs de Chávez, hi són presents tots aquests elements:

“No es entonces mera retórica nuestra bolivarianidad. No. Es una necesidad imperiosa para todos los venezolanos [...] Así estamos los venezolanos de hoy, tenemos que mirar el pasado para tratar de desentrañar los misterios del futuro. Nosotros tenemos un proyecto, que no es nuevo, no, ni es original nuestro tampoco, no... lo llamábamos Agenda Alternativa Bolivariana, en el fondo es el mismo viejo sueño bolivariano.

Una de mis principales tareas queridos amigos y así la asumo, es decir las verdades en las que creo, porque la verdad, la verdad verdadera, sabemos nosotros los católicos que la tiene Dios. [...]” (Freidenberg, 2007: 187).

El bolivarianisme adoptat per el moviment chavista seria una reformulació del mateix, adaptant els seus continguts a la realitat del segle XXI (per exemple; d’alliberament colonial a anti-imperialisme). No es tracta doncs d’una ideologia concreta, determinada o dogmàtica, com ja ha estat assenyalat. És la conjunció de les múltiples influències, en major o menor mesura, que conformen el moviment chavista: indígenes, afroamericans, militars, comunistes, les guerrilles dels anys 60, revoltes estudiantils... entre d’altres. Per un anàlisi detallat i un classificació temàtica de les influències del bolivarianisme veure Azzellini (2007: 4-5).

No obstant, això no significa que el chavisme sigui un corpus teòric buit, ans el contrari, es tracta d’un corpus teòric molt ple. Això genera dificultats a l’hora de definir els seus límits i

capacitats, a la vegada que crea tensions dins el mateix moviment. Tot i aquesta heterogeneïtat, la tendència al llarg dels últims anys ha estat la de tendir a la homogeneïtzació del moviment, per més parcial que sigui. Això queda demostrat en el nou rumb que agafa el país a partir del 2007-2008: creant l'ideari del "Socialismo del siglo XXI" i propulsant la seva aplicació en "Planes de Desarrollo". L'instrument per portar-ho a terme, seguint aquesta tendència estatal cohesionadora, seria el PSUV, tot i les reticències d'alguns aliats del chavisme (com el PCV).

3.3.2. "Hacia el Socialismo del siglo XXI y el Estado Comunal"

Un altre punt d'inflexió en el si de la revolució bolivariana el trobem a partir del 2005 quan Chávez posa en marxa el debat entorn un projecte socialista: "Socialismo del siglo XXI". Aquest concepte fou ideat per Heinz Dieterich, ja esmentat anteriorment, a partir de 1996, però no es concretaria políticament fins la posada en marxa del concepte i debat entorn del mateix per part del govern bolivarià. Lògicament no es tracta d'una renúncia del bolivarianisme, no obstant sí que trobem un major encaix ideològic i programàtic durant els pròxims anys en el si del moviment chavista. Segons el mateix Chávez, una vegada guanyades les eleccions del 2006 per un 62,85 % dels vots (74% de participació), en un discurs a principis de gener del 2007 la "nova etapa" demandaria:

"mayor esfuerzo y eficiencia, mayor empeño y claridad ideológica." (Azzellini, 2007: 7).

Es tracta d'un triomf electoral que radicalitza el procés i les posicions chavistes, amb l'objectiu de construir el "Socialismo del siglo XXI" i l'Estat comunal (De la Torre, 2013: 8). Els cinc eixos que plantejaria Chávez per la nova etapa són els següents (Azzellini, 2007: 7):

- 1) Nova *ley habilitante* que permet al president decretar lleis sense permís de l'Asamblea Nacional¹⁷
- 2) Una reforma constitucional en consonància amb el projecte socialista i de producció estatal nacional i el desenvolupament dels *consejos comunales*¹⁸

17 Tot i així, cal matisar que la mateixa llei també definia els camps on Chávez pot legislar, i que l'Asamblea Nacional té potestat d'anular a posteriori lleis decretades pel president.

18 Els *consejos comunales* són organitzacions de base de caràcter inclusiu on hi participen els ciutadans de les comunitats locals, seguint el model de "democràcia participativa", els quals s'encarreguen de

- 3) Impulsar l'educació popular en contra dels valors capitalistes
- 4) Un reordenament territorial
- 1) L'enfortiment del poder popular amb l'objectiu d'enfortir l'Estat comunal via *Consejos Comunales* i *Consejos de Trabajadores*

Tot i la voluntat de distanciar-se del “socialisme real” del segle XX, algunes de les seves concrecions es traslladaran al cas veneçolà, com per exemple els programes econòmics a anys vista com feia la Unió Soviètica, programes que s'exposaran en el següent apartat. La voluntat de donar-li un nou nom al terme, i en conseqüència defugir el marxisme ortodox, fou per aclarir que la democràcia, la llibertat i la participació popular són conceptes intrínsecs al “Socialismo del siglo XXI” (Azzellini, 2007: 7). Com ja ha estat esmentat amb anterioritat, aquest nou tomb de la revolució bolivariana va de la mà d'una nova estructura de poder, el partit centralitzat o “partit-Estat” PSUV. Aquestes derives de caràcter centralitzador i, gairebé autoritàries, entren en conflicte directe amb la voluntat d'integració popular a la democràcia, la voluntat de promoure la democràcia de base (De la Torre, 2013: 7). Tot i aquestes mancances cal destacar que s'han pres passos importants en aquesta direcció, que serà analitzada a l'apartat següent.

3.3. Al poder: pràctica política chavista

Una vegada exposats els antecedents i el sustent imaginari i teòric del moviment, cal veure quines han estat les seves pràctiques polítiques reals una vegada arribat al poder. En el present apartat es desenvolupen i analitzen en primer lloc els programes econòmics i socials portats a terme per l'Estat. Seguidament, per concloure l'apartat, s'analitza la concepció introduïda per Chávez de “democràcia participativa” i el sorgiment de les organitzacions de base, així com la seva realitat pràctica. Aquests aspectes són especialment importants ja que permeten veure més enllà del discurs del lideratge o l'imaginari col·lectiu del moviment, fenòmens que són d'especial importància però no permeten una visió holística dels fets.

l'autogestió dels afers locals comunitaris. Per un desenvolupament més detallat dels *consejos comunales* veure pàg. 45 de l'apartat 3.3.2. *Democratització de la política: la “democràcia participativa”* del treball.

3.3.1. Programes econòmics i socials

A continuació es presenten els programes econòmics i socials impulsats pel moviment chavista després de la seva arribada al poder. En primera instància, trobem les *Líneas Generales del Plan de Desarrollo Económico y Social de la Nación* (2001-2007), LGPDESN d'ara endavant, pla que vindria acompanyat de les famoses *Misiones*, que també s'exposaran. Seguidament trobem els dos programes subsegüents, l'últim ja sota la direcció de Nicolàs Maduro però projectat per Chávez abans de la seva mort, que entrarien dins la concepció teòrica del "Socialismo del Siglo XXI": el *Plan Nacional Simón Bolívar – Primer Plan Socialista* (2007-2013) i el *Segundo Plan Socialista de Desarrollo Económico y Social de la Nación* (2013-2019).

En un bon inici (1999-2001) no trobem un pla de desenvolupament econòmic íntegre ni consistent, exceptuant el cas del petroli. En el cas del petroli de seguida es donen els primers passos per recuperar el control executiu des de l'Estat i enfortir la Organització de Països Exportadors de Petroli (OPEP). No obstant, les primeres polítiques macro econòmiques busquen controlar la inflació i estabilitzar l'economia en un context de crisi (Lander, 2004: 9-10). D'aquesta forma sorgirà LGPDESN el 2001, on s'expressen aquestes primeres dificultats per presentar directrius econòmiques concretes i en consonància amb el discurs polític (Lander, 2004: 11). Aquesta orientació en la política petrolífera seria reforçada mitjançant la ja esmentada *Ley de Hidrocarburos* en el si del paquet de 49 lleis aprovades de cop d'acord amb la *Ley Habilitante* a finals del 2001.

LGPDESN planteja una "visió holística de la societat", contemplant una sèrie d'estratègies interrelacionades entre si que han de portar a l'equilibri, per tal de sorgir de la crisi. Aquests camps són el social, l'econòmic, el polític, el territorial i l'internacional (López, 2004: 9). El caràcter ambigu i sovint contradictori del mateix pla portarà a que Chávez sigui considerat fins i tot un neoliberal en aquests inicis, tot i que en cap moment compartirien aquesta visió els conglomerats empresaris del país (Lander, 2004: 12). L'LGPDESN bàsicament buscarà l'estabilitat interna i l'equilibri de les relacions externes, projectant com a model a seguir l'exportació agafant la bandera petrolífera. El pla social del pla és molt més radical i efectiu, tot i que com es veurà a continuació caldrà reforçar-lo una vegada i una altra mitjançant estructures paral·leles.

En un primer moment les polítiques socials anirien enfocades als sectors populars més desfavorits mitjançant el "Plan Bolívar 2000" (199-2001) de la mà del sector militar, que

solucionarien les problemàtiques més urgents dels barris saltant-se la institucionalitat municipal (Freidenberg, 2007: 194). En quant a polítiques socials, un dels fenòmens més estudiats de les polítiques desplegades pel chavisme en aquests anys de l'LGPDEN són les anomenades *Misiones*. Aquestes foren diversos plans d'emergència desplegats en un àmbit concret (salut, educació, habitatge... entre d'altres) per tal de fer front a la pobresa de les capes més populars del país a partir del 2003. Aquest sistema de missions (una tretzena, en total) fou gestionat per exmilitars i controlat directament des de la presidència, amb una connotació més caritativa que no revolucionària (Freidenberg, 2007: 194). Per citar-ne alguna, trobem la "Misión Barrio Adentro", amb l'objectiu de portar l'atenció sanitària bàsica als barris. La "Misión Robinson", per tal de alfabetitzar la població adulta o la "Misión Ribas", que facilitava l'obtenció del títol de batxillerat (Déniz, 2011: 233). L'any 2011 es portarien a terme dues grans missions més per tal de fer front a la crisi alimentària i d'habitatge, "Gran Misión Agro Venezuela" i "Gran Misión Vivienda Venezuela" (Déniz, 2011: 233).

L'impacte positiu d'aquestes missions és prou considerable. S'entén el context d'extrema necessitat d'algunes capes de la població i la seva demanda al president Chávez, que intenta correspondre. No obstant, aquestes no formen part d'un pla econòmic pla en vistes al futur, fet que comportaria a entrar a un cercle viciós d'avançar però no estructuralment.

A l'altura de 2007, s'inicien els programes econòmics planificats en el si del "Socialismo del siglo XXI". La primera etapa, *Plan Nacional Simón Bolívar – PPS (2007-2013)*, marcaria els objectius del nou rumb que agafa la revolució bolivariana. Entre ells trobem la voluntat d'un model de producció socialista, la felicitat social, la democràcia participativa, el desenvolupament d'una política internacional multi-polar... entre d'altres. El pla no es compliria mai del tot en cap dels aspectes, ja que dinàmiques internes i externes provocarien que les orientacions econòmiques estiguessin limitades. El segon pla, *Segundo Plan Socialista de Desarrollo Económico y Social de la Nación (2013-2019)*, seria també projectat per Chávez. No obstant, el seu successor Nicolás Maduro és qui dirigeix Veneçuela a l'actualitat. Aquest segon pla va en la mateixa línia que el primer, tanmateix amb la intenció de ser més consistent i intens. Caldrà veure quin és el desenvolupament actual dels fets i les polítiques econòmiques, a la vegada que com es projecta, ja sense Chávez, aquest model d'economia planificada.

3.3.2. Democratització de la política: la “democràcia participativa”

En contrast amb les polítiques econòmiques, la inclusió democràtica ha estat un dels pilars fonamentals que s’han impulsat des d’un bon inici des del moviment chavista. Ja en la Constitució de 1999 es desenvolupava el terme de “democràcia participativa i protagónica”, contraposant-se i confrontant l’antiga democràcia representativa. Una de les diferències cabdals de l’experiència veneçolana amb aquestes formes d’autoorganització de base és que es contempla la seva existència abans de la seva experiència (Lander, 2004: 23). També el mateix LGPDESN (2001-2007) contemplava que el poder central marques les directrius per fonamentar la creació d’aquest poder popular (Machado, 2009: 175).

La primera expressió d’aquesta organització de base serien els *Consejos Locales de Planificación Pública*¹⁹. En un inici aquests CLPP no tindrien gaire èxit, ja que gaudirien de poca participació ciutadana a la vegada que les autoritats municipals, que haurien d’estimular el seu desenvolupament, es mostren receloses (Machado, 2009: 177). Aquests organismes fan obligatòria la gestió conjunta de la societat en quant a la gestió pública local. Tot i així aquest instrument ha estat exitós en alguns camps com amb els “Consejos Comunitarios de Agua” (López, 2004: 16-17). El funcionament irregular i decebedor d’aquesta primera forma d’autoorganització desembocaria en els *consejos comunales*, dels quals es parlarà després.

Cal esmentar que, en paral·lel, trobem els *Círculos Bolivarianos*. Es tracta d’unes organitzacions clau durant els primers anys de presidència chavista, gràcies al seu poder de mobilització de les bases chavistes en moments difícils com el cop d’Estat d’abril de 2002 (Ellner, 2006: 81). A la vegada, són l’enquadrament d’aquells chavistes que reneguen de la institucionalització del MVR, i en conseqüència, del moviment. Els *Círculos Bolivarianos* funcionarien en el seu màxim esplendor entre 2001 i 2004 (De la Torre, 2013: 8). En certa mesura s’assimilarien als *Comités de Defensa de la Revolución* cubans, tot i que la seva trajectòria seria molt més efímera. Aquestes primeres expressions d’organització social tindrien una vida curta, en part per la ingerència de l’Estat en la seva formació i en part per culpa del reclutament del mateix Estat dels activistes més vàlids d’aquests espais (Ellner, 2006: 82). També s’atribueix el seu detriment al seu funcionament de caràcter clientelar i una mediació carismàtica amb el lideratge, fets que actuarien en contra de l’autonomia i autoorganització de base (De la Torre, 2013: 8).

19 Segons estableix l’article 182 de la Constitución Revolucionaria Bolivariana de Venezuela. També s’aprovaria la conseqüent *Ley de Consejos Locales de Planificación Pública* l’any 2002.

Els *consejos comunales* ha estat l'experiència d'autoorganització de base proposada per l'Estat que més s'ha consolidat, mantenint a la vegada cert grau d'autonomia davant del mateix. Sorgeixen a partir del 2004, i a l'abril de 2007, segons dades de l'Estat veneçolà, ja existien 18.320 *consejos comunales* i al voltant de 5.000 estaven en vies de construcció. Arribats al 2016, en trobaríem 45.000. Per veure en detall el funcionament intern dels *consejos comunales* veure Azzellini (2007: 8-9). La majoria d'experiències exitoses d'aquesta forma d'autoorganització les trobem a les zones més marginals, amb una majoria de dones activistes al capdavant (Azzellini, 2007: 10). També cal destacar que la participació activa en aquests espais oscil·la al voltant del 20% (Azzellini, 2007: 11). La present experiència comunal no només cal analitzar-la com una forma d'administració local més; és també un dipòsit d'esperances per part de les capes populars. Les comunes són hereves de les tradicions polítiques llatinoamericanes, de les diferents expressions socialistes i revolucionàries, i a la vegada de la història de resistència indígena i negra (Azzellini, 2018: 191). Aquestes formes d'empoderament popular i local es construeixen a partir del passat, influenciades per l'imaginari bolivarià de caràcter revolucionari, així com el passat de resistència indígena o el *foquisme*²⁰ dels anys 60 i 70 (Azzellini, 2018: 204).

Els *consejos comunales* són organitzacions de base assembleàries de caràcter local. A nivell supralocal trobem les *comunas* (sorgides a partir del 2007), que agrupen els consells locals i altres organitzacions de base del territori. En consonància sorgeixen altres iniciatives amb el mateix caràcter inclusiu i d'autogovern en diferents àmbits concrets: consells de treballadors, d'estudiants, pescadors... entre d'altres (Azzellini, 2018: 196). L'Estat es volca en la promoció i impulsió d'aquests espais de forma total a partir del 2005. Tot i aquesta tendència, des dels *consejos comunales* les estructures institucionals de l'Estat són vistes com un detriment de la democràcia participativa i el caràcter autònom d'aquestes organitzacions (Azzellini, 2018: 200). Aquesta tensió es constataria també en el camp econòmic, en tant que les *comunas* es financen a partir de l'Estat, intentaran desenvolupar projectes productius per tal d'aconseguir certa autonomia fiscal.

Aquestes formes d'autoorganització s'enfoquen en el sentit de construir l'Estat comunal, projectat per el "Socialismo del siglo XXI". Aquest Estat hauria de superar l'actual, eliminant la

20 Teoria revolucionària basada en la guerra de guerrilles inspirada pel Che Guevara i posada en pràctica pel mateix. Durant les dècades dels 70 i 80, grups de diverses tendències polítiques feren del foquisme la seva estratègia política central arreu del món, però especialment en el si d'Amèrica Llatina.

institucionalitat, substituint-lo per l'autogestió, la democràcia directa i l'autodeterminació. Un dels majors influents ideològics d'aquesta concepció seria Kléber Ramírez, que antigament havia estat dins l'òrbita del MBR-200 (Azzellini, 2018: 209). Com ja hem vist, Dario Azzellini, constata una contradicció entre aquestes noves estructures de voluntat autònoma amb les directrius de caràcter centralista de l'Estat. Per Azzellini, *“La centralidad del Estado y su papel como entidad repartidora de los recursos financieros, crean una relación desigual y fomentan la autolimitación de movimientos.”* (Azzellini, 2018: 210). Tot i així, l'autor també apunta que *“Sin embargo, las comunidades de Venezuela están determinadas a seguir en su camino de construcción de autogobierno”* (Azzellini, 2018: 211). D'altres autors també n'han fet ressò a l'hora d'abordar l'anàlisi d'aquestes experiències. El mateix Ernesto Laclau (2006: 60-61), apunta: *“Lo que sí constituye una legítima cuestión es si no hay una tensión entre el momento de la participación popular y el momento del líder, si el predominio de este último no puede llevar a la limitación de aquélla”* i, en relació al fenomen populista sentència: *“Es verdad que todo populismo está expuesto a este peligro, pero no hay ninguna ley de bronce que determine que sucumbir a él es el destino manifiesto del populismo”*. Aquest xoc entre la lògica institucional i la lògica social també seria constatat per Machado (2009: 184). López Maya també projectava els seus dubtes entorn la construcció de la democràcia participativa ja que segons l'autora *“El proyecto así esbozado dista mucho de ser un producto acabado y coherente. Muchas inconsistencias y contradicciones aún persisten en ella.”* (López, 2004: 18-19).

Així doncs, caldrà veure quines dinàmiques sorgeixen en els propers anys d'aquesta relació dialèctica entre poder popular i Estat institucional. És possible que una lògica s'imposi a l'altra? O realment ambdues lògiques es necessiten recíprocament tenint en compte el context històric i polític, ja que estan a “la mateixa trinxera”?

3.4. Balanç general: els resultats de la revolució bolivariana

En el present subapartat es vol fer un balanç del que s'ha exposat amb anterioritat: quins han estat els factors positius del moviment i quines mancances o factors negatius s'han detectat? Al mateix temps, es vol analitzar en clau de fenomen populista, utilitzant les eines teòriques exposades a l'inici del treball, intentant descobrir quin és l'encaix d'aquesta experiència dins les aproximacions interpretatives que tenim a l'abast.

Cal destacar els avenços democràtics i en clau social. Tot i que les renovacions democràtiques han tingut molts problemes (un d'ells, capital, com ja s'ha destacat: la ingerència estatal a la democràcia de base) certament s'ha consolidat un pas endavant respecte a la democràcia representativa de finals de segle. Noves eines d'autoorganització i empoderament popular s'han impulsat amb força i funcionen. En el camp social cal destacar les ajudes bàsiques i la democratització de la sanitat. Tot i això, com ja ha estat assenyalat, s'assemblen més a campanyes de caràcter caritatiu que no a canvis estructurals duradors. En matèria econòmica no s'ha aconseguit la sobirania desitjada, ja que es segueix depenent de les importacions i de l'exportació de la matèria prima estrella del país, el petroli. L'entramat productiu del país segueix essent molt feble.

En clau populista, destaca el bolivarianisme, que encaixa perfectament dins la concepció ideològica vaga que caracteritza el fenomen. També forma part d'aquest discurs radical que caracteritza el lideratge. En quant a la base social, encaixa dins el model "interclassista", és a dir: encaixa dins el model de Laclau d'equivalència de demandes. El chavisme no es sosté en una classe social determinada o única, si no que és un conglomerat de grups socials molt dispars entre si que el formen, descontents amb l'antiga quarta República veneçolana. Tot i fomentar espais participatius, la relació lideratge-masses és directe i constant, mitjançant medis de comunicació o mobilitzacions. També cal constatar que una de les eines més vitals pel moviment chavista és la mobilització al carrer, seguint així els preceptes d'un moviment populista clàssic, tant que arribaren a aturar el cop d'Estat d'abril de 2002.

Conclusions

A tall de cloenda es desenvolupen aquí les conclusions extretes del treball. En aquest apartat es presenten resumidament les idees principals que s'han treballat al llarg del text. Al mateix temps, es vol fer un balanç dels objectius que es pretenien assolir. També s'exposa una valoració general del treball i les seves dinàmiques, més o menys problemàtiques.

El fenomen populista és d'enorme complexitat, com ha quedat constatat a mesura que avançava el treball. La seva idiosincràsia ambigua dificulta enormement la seva definició i concreció, així com el seu anàlisi a l'hora d'estudiar una manifestació concreta del fenomen. El debat entorn la seva conceptualització és encara obert avui dia, ja que no s'ha trobat un quòrum ampli entorn les seves característiques definitòries entre els autors que l'han treballat. Les seves explicacions segueixen sense convèncer, i encara menys al públic no acadèmic. Tot i això, cal ressaltar que la teoria de d'Ernesto Laclau (2006) ha estat la més ben rebuda i la que ha generat més atenció i crítica constructiva en els entorns acadèmics.

Si la conceptualització teòrica del populisme és complexa, encara més ho és la seva aplicació pràctica a l'hora d'analitzar una demostració concreta. El cas bolivià, que ha estat tractat molt ràpidament en el treball, demostra que una variable concreta com l'indigenisme prefigura tot el moviment populista d'una forma determinada. Aquest fet complica enormement la seva definició, tot i que això no ha de ser un detriment: ans el contrari, enriqueix l'anàlisi i suposa un al·licient per aquell que reflexiona sobre el tema. El cas veneçolà també ha demostrat ser veritablement complicat, diferents tendències interpretatives o enfocaments d'anàlisi demostren donar resultats divergents en quant a la seva valoració. Al llarg del recorregut queda palès que el factor militar juga en contra del fenomen quan se'n fa un anàlisi de caràcter negatiu. La dicotomia entre democràcia i autoritarisme queda totalment fora de joc en el camp acadèmic quan s'aprofundeix en el si del chavisme. Es denoten avenços i mancances, factors positius i negatius. En aquest sentit, la tercera tendència interpretativa presentada al primer apartat (el populisme com una moneda de dues cares: autoritària o democràtic), quedaria totalment fora de lloc. Així mateix, també recolzaria encara més l'aproximació teòrica d'Ernesto Laclau. A la vegada, cal ressaltar el fet que el desenvolupament d'aquestes manifestacions concretes de populisme (com són el cas veneçolà i bolivià) són encara obertes avui dia, i que les estem vivint gairebé a temps present. Això comporta que en alguns casos, també per manca d'estudis al respecte, es pugui caracteritzar i analitzar un fenomen d'aquestes característiques més enllà del 2008-2010.

S'ha constatat al llarg del treball que l'enfoc analític a l'hora d'analitzar un moviment populista concret és determinant en quant als resultats i temàtiques tractades. Això genera confusions i molt probablement, resultats erronis o esbiaixats, a vegades certament en busca d'un rèdit polític. Aquesta voluntat de trobar un rèdit polític en l'anàlisi també s'entén en tant que els casos tractats són de rabiosa actualitat, com ja s'ha apuntat a l'anterior paràgraf. Tanmateix, probablement aquesta problemàtica entorn l'enfoc analític rau en la pròpia inconcreció i poca uniformitat del terme, així com les seves diferents manifestacions arreu del món.

Les fonts tractades, com ja s'apuntava a la introducció, són més aviat pròpies de les ciències polítiques. En un inici, el seu tractament ha estat dificultós però no impossible. Cal remarcar que aquesta tipologia bibliogràfica requereix d'una major flexibilitat a la que la historiografia està orientada. No obstant això, el treball mateix demostra que la interdisciplinarietat entre les dues és perfectament compatible i que, molt probablement, especialment enriquidora.

Bibliografía

Albó, X. (2008). *Movimientos y poder indígena en Bolivia, Ecuador y Perú*. La Paz: CIPCA.

Albó, X. (2015). Tendencias clave para el tercer gobierno del MAS, Bolivia 2015-2019. *Bolivian Studies Journal/Revista de Estudios Bolivarianos*, 21, 1-24.

Alda, S. (2008). La participación de las Fuerzas Armadas en los proyectos del populismo-nacionalista en América Latina. *Documento de Trabajo*, (36), 1-15.

Allais, M. L. (2004). La población indígena de Venezuela según los censos nacionales. *Encuentro nacional de demógrafos y estudiosos de la población*, 1-19.

Álvarez, J. (1994). El populismo como problema. Dins J. Álvarez Junco i R. González Leandri (eds.) *El populismo en España y América* (1a ed., p. 11-38). Madrid: Catriel.

Azzellini, D. (2007). La Revolución Bolivariana: "o inventamos o erramos". Claves para leer el proceso de transformación social venezolano. *Revista Herramienta*, 36, p.1-12.

Azzellini, D. (2018). Construyendo utopías concretas: el movimiento comunero en Venezuela. *Convergencia*, 25(76), 191-214.

Bloch, M. (2002). *Apología para la historia o El oficio de historiador*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.

Dabène, O. (1999). La era del populismo (1930-1950). Dins Olivier Dabène (ed.), *América Latina en el siglo XX* (1a ed., p. 73-106). Madrid: Editorial Síntesis.

De la Torre, C. (1994). Los significados ambiguos de los populismos latinoamericanos. Dins J. Álvarez Junco i R. González Leandri (eds.) *El populismo en España y América* (1a ed., p. 39-60). Madrid: Catriel.

De la Torre, C. (2013). El populismo latinoamericano: entre la democratización y el autoritarismo. *Nueva Sociedad*, (247), 120-137.

Déniz, J. (2011). Venezuela: luces y sombras. Dins J. Déniz, O. de León i A. Palazuelos (eds.), *Nuevas estrategias económicas en América Latina. Los casos de Bolivia, Ecuador y Venezuela* (1a ed., p. 221-254). Madrid: Catarata.

Ellner, S. (2003). Venezuela imprevisible. Populismo radical y globalización. *Nueva sociedad*, 183, 11-26.

Ellner, S. (2006). Las estrategias «desde arriba» y «desde abajo» del movimiento de Hugo Chávez. *Cuadernos del CENDES*, 23(62), 73-93.

Errejón, I. (2011). *La lucha por la hegemonía durante el primer gobierno del MAS en Bolivia (2006-2009)* (Tesi doctoral no publicada). Universidad Complutense de Madrid, Espanya.

Angosto, L.F. (2008). Pueblos indígenas, guaicapurismo y socialismo del siglo XXI en Venezuela. *Antropológica*, 52(110), 9-33.

Freidenberg, F. (2007). *La tentación populista: Una vía al poder en América Latina*. Madrid: Síntesis.

Galeano, E. (1994). *Las venas abiertas de América Latina* (13a ed.). Madrid: Siglo XXI.

Gramsci, A. (1970). *Introducción a la filosofía de la praxis* (3a ed.). Barcelona: Ediciones de bolsillo.

Gratius, S. (2007). La “tercera ola populista” de América Latina. *FRIDE*, (45), 2-33.

Honorio, J. (2008). Causas e interpretaciones del Caracazo. *Historia Actual Online*, 16, 85-92.

Iglesias, P. (2007). Las clases peligrosas. La interfaz boliviana en la resistencia global al capitalismo. Dins J. Espasandín i P. Iglesias (eds.), *Bolivia en movimiento: Acción colectiva y poder político* (1a ed., p. 259-284). Madrid: El Viejo Topo.

Laclau, E. (1977). *Politics and ideology in marxist theory: capitalism, fascism, populism*. Londres: NLB.

Laclau, E. (1988). Metaphor and Social Antagonisms. Dins C. Nelson i L. Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (1a ed., p. 249-257). Chicago: University of Illinois Press.

Laclau, E. (2005). Populism: What is in a name?. Dins F. Panizza (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy* (1a ed., p. 1-17). Londres: Verso.

Laclau, E. (2006). La deriva populista y la centroizquierda latinoamericana. *Nueva sociedad*, 205, 56-62.

Laclau, E. (2006). *La razón populista*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

Lander, E. (2004). Venezuela: la búsqueda de un proyecto contrahegemónico. *AE Ceceña: Hegemonías y emancipaciones en el siglo XXI*, 1-29.

Langue, F. (2017). Bolivarianismos de papel. *Revista de Indias*, 77(270), 357-378.

Langue F. i Irwin D. (2004). Militares y democracia ¿El dilema de la Venezuela de principios del siglo XXI? *Revista de Indias*, 64(231), 549-560.

López, M. (2003). The Venezuelan *Caracazo* of 1989: Popular Protest and Institutional Weakness. *Journal of Latin American Studies*, 35(1), 117-137.

López, M. (2004). Democracia Participativa y Políticas Sociales en el Gobierno de Hugo Chávez Frías. *Revista venezolana de gerencia*, 9(28), 1-22.

Machado, J. E. (2009). Participación social y consejos comunales en Venezuela. *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, 15(1), 173-185.

Martí,S.(2014).Etnicidad, movimientos sociales y protesta: ¿Cómo interpretar la movilización y la política indígena en el siglo XXI?. *Latin American Research Review*, 49(1), 242-250.

Martí, S. i Bastidas, C. (2012). ¿Ha cambiado la protesta?: la coyuntura actual de movilizaciones en Bolivia y Ecuador. *Íconos-Revista de Ciencias Sociales*, 44, 19-33.

Rodríguez, C. M. (2010). De la estructura de oportunidades políticas a la identidad colectiva. Apuntes teóricos sobre el poder, la acción colectiva y los movimientos sociales. *Espacios Públicos*, 13(27), 187-215.

Svampa, M. (2013). «Consenso de los Commodities» y lenguajes de valoración en América Latina. *Nueva sociedad*, 244, 30-46.

Svampa, M. (2015). América Latina: de nuevas izquierdas a populismos de alta intensidad. *Contrapunto*, (7), 25-33.

Tarrow, S. (1997). *El poder en movimiento. Movimientos sociales, acción colectiva y política*. Madrid: Alianza.

Vilas, C. M. (2004). ¿Populismos reciclados o neoliberalismo a secas? El mito del “neopopulismo” latinoamericano. *Revista de Sociología e política*, (22), 135-151.

Viola, A. (2001). “¡Viva la coca, mueran los gringos!” *Movilizaciones campesinas y etnidicidad en el Chapare (Bolivia)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Annex I

<i>Trets del populisme clàssic</i>	<i>Peronisme</i>	<i>Chavisme</i>	<i>Etnopopulisme (casos de Bolívia i Equador)</i>
Origen	Militar, no partidista Extracció popular	Militar, no partidista Extracció popular	Sindical, no partidista, de base ètnica Extracció popular
Context	Crisi model oligàrquic	Crisi de representació	Crisi de representació
Període de govern	1946-1955	1998-	2005-
Estil de lideratge	Carismàtic	Carismàtic	No carismàtic
Qui és el poble?	Classe obrera Classe mitja	Treballadors, classe mitja, sector informal, empresaris empobrits, camperols	Camperols, migrants interns, indígenes, classe mitja, intel·lectuals marxistes
Procés de mobilització popular	Crea el seu propi partit Impuls als sectors populars (pobres) perquè s'organitzin Sindicats Movimentista "De dalt a baix"	Crea el seu propi partit Impuls als sectors populars (pobres) perquè s'organitzin "Poble" reemplaça a "ciudadà" (Constitució 1999) "De dalt a baix" Movimentista	S'alia amb un partit al que projecte i dona contingut (MAS) Impuls als sectors populars (pobres) perquè s'organitzin "De baix a dalt" Movimentista Participació no convencional
Projecte econòmic Model de desenvolupament	Concepció autònoma del desenvolupament Cap a dins Nacionalista	Concepció autònoma del desenvolupament Cap a dins Nacionalista, amb petroli	Concepció autònoma del desenvolupament Cap a dins Nacionalista
Estratègia de relació amb sectors populars	Cientalista Busca la incorporació al sistema "Mazorcas"	Cientalista Busca la incorporació al sistema "Círculos bolivarianos" i "Misiones" Plan Bolívar 2000	Busca la incorporació al sistema Grups cívics Sindicats camperols
Construcció del discurs (poble-oligarquia)	Oligarquia tradicional "oligarcas" o "argentinos fallidos" Retòrica anti statu quo	Oligarquia tradicional "escuálidos" Retòrica anti statu quo	Oligarquia tradicional Retòrica anti statu quo

Política exterior	Antiimperialista Estats Units Nacionalista	Antiimperialista Estats Units Nacionalista, ALBA	Antiimperialista Estats Units Nacionalista, ALBA
Relació amb institucions democràtiques	Antipolítica No <i>accountability</i> horitzontal	Antipartit tradicional Comunicació directa amb els ciutadans, sense intermediació institucional No <i>accountability</i> horitzontal Institucionalització de l'antipartidisme (Constitució 1999)	Antipartit tradicional Movimentista Antipolítica
Relació amb els medis de comunicació	Ràdio Propaganda peronista Construcció mite Oposició "poderosos frente a humildes"	Aló Presidente! (programa de televisió propi) De frente con el presidente El correo del presidente (Chàvez era cap de redacció) Ley Mordaza. Video-política	

Font: (Freidenberg, 2007: 256-257).